

מסחר לאומי וטרנס-לאומי: ישראל והפזורה היהודית-תימנית בים האדום

שאול מרמרי

תקציר

מאות יהודים מתימן התיישבו בארצות שסביב הים האדום בתקופה האימפריאלית ויצרו פזורה מסחרית חוצה גבולות. מאמר זה בוחן את גורלה של פזורה זו בשנים שלאחר הקמת מדינת ישראל ועליית ההמונים אליה. חלקו הראשון עוסק במתח הטבוע בין הפזורה ובין המדינה היהודית, וחלקו השני מצביע דווקא על סימביוזה ביניהן על רקע הנסיבות הגאוגרפיות החדשות באזור. בשעה שנוקקה ישראל הצעירה למסחר הוותיק של הפזורה לחיזוק מעמדה בים האדום, מצאו יהודי הפזורה בשיתוף הפעולה עם מדינת הלאום תחליף למסחר הטרנס-לאומי האבוד. שיתוף פעולה זה אפשר את הישרדותה של הפזורה גם לאחר השבר שמייצגת שנת 1948.

מילות מפתח: יהדות תימן, יחסי ישראל-אתיופיה, הים האדום, ישראל והתפוצות, מדינת ישראל, מסחר

מבוא

שני אנשי עסקים נפגשו באדיס אבבה ביוני 1951. האחד – יעקב מרידור – מפקד אצ"ל לשעבר ומבכירי תנועת החרות; האחר – שלום שלמאי – סוחר מקומי אמיד יליד עדן.¹ אף שפרטי הפגישה בין השניים נותרו עלומים, היא נושאת משמעות סמלית: מרידור הגיע לאדיס אבבה עם חזון שאפתני לקשרים בין ישראל לאתיופיה ולפעילות של ישראל בים האדום בכלל; שלמאי לעומתו היה אחד ממאות יהודים ממוצא תימני אשר סחרו באזור זה שנים רבות. סיפורם ישמש כאן לבחינת היחסים בין שני עולמות יהודיים, הלאומי והפזורתי, בזירת הים האדום.

1 על הפגישה מעיד מברק שנשלח מדוד יוטן ל[שלום] שלמאי, [יעקב] מרידור ו[יוסף] קלארמן, אדיס אבבה, 18.6.1951, ארכיון מכון ז'בוטינסקי (להלן: מזב"י), פ 195-2/4.

מרחב הים האדום והפזורה היהודית-תימנית שקמה סביבו זכו לאחרונה למחקרים מאירי עיניים² כחלק מעניין גובר בהגירת יהודים מארצות ערב והאסלאם.³ מחקרים אלה התרכזו בעיקר בהתעצבותה של הפזורה בתקופה הקולוניאלית ופחות בגורלה לאחר הקמת מדינת ישראל והעלייה הגדולה. אמנם מאמר אחד קשר לאחרונה בין מעורבותה של ישראל בים האדום ובין העלייה מתימן ב-1962, אולם הוא לא התעכב על הקשרים בין הפזורה למדינה.⁴ קשרים אלה – אשר נחקרו רבות בהקשרים מערביים, אך בקושי נבחנו בזירות אחרות – יעמדו במרכז המאמר הנוכחי, אשר יתמקד ביחסי ישראל והפזורה היהודית-תימנית בשנות החמישים והשישים. תחילת המאמר תיוחד למתח המובנה בין מדינת הלאום ובין הפזורה, ואילו המשכו יטען דווקא ליחסי גומלין ביניהן. אולם תחילה יש לחזור אל ראשית הקשר בין מרידור ובין שלמאי – ובהרחבה, בין התנועה הלאומית היהודית ובין הפזורה היהודית בים האדום – שנרקם לפני הקמת המדינה.

שתי גלילות

יעקב מרידור, במקור ויניארסקי, נולד ב-1913 בפולין הרוסית. ב-1932 הוא הפליג לפלשתינה, הצטרף לאצ"ל, ומ-1941 פיקד זמן קצר על הארגון. ב-1944, אחרי תקופת הפוגה ובעיצומה של מלחמת העולם השנייה, חידש הארגון את מאבקו האלים בשלטון המנדט הבריטי. בתגובה החליטו הבריטים על הגליה של המוני אסירי אצ"ל ולח"י מפלשתינה. היעד שנבחר להגליה היה מחנה המעצר סַמְבַּל בפרוורי אסמרה, בירת ארית'ראה, טריטוריה בריטית על חוף הים האדום אשר נכבשה מידי האיטלקים ב-1941. מאות אסירים נשלחו מפלשתינה לארית'ראה מאוקטובר 1944; גם מרידור, שהוסגר לבריטים בפברואר 1945, הוגלה למושב המבודדת.⁵ אלא שהתגלה במהרה כי אסמרה לא הייתה מבודדת כל עיקר. לימים צוין בדו"ח בריטי כי בעיר חיה קהילה יהודית 'עם קשרים מעבר לגבול', וזו הייתה עשויה לספק תשתית לבריחות ממחנה המעצר.⁶ זו הייתה קהילה קטנה אך משגשגת למדי שהורכבה רובה

- 2 ראו בייחוד: בת-ציון עראקי קלורמן, 'מפגשים בארית'ראה ובאתיופיה: יהודי תימן ועדן, מיעוט בתוך מיעוט בשלטון הקולוניאלי האיטלקי', **פעמים**, 123-122 (תש"ע), עמ' 41-64; Menashe Anzi, 'Yemenite Jews in the Red Sea: Trade and the Development of a New Diaspora', *Northeast African Studies*, 17, 1 (2017), pp. 79-100.
- 3 ראו למשל: אביעד מורנו ואחרים (עורכים), **ההיסטוריה הארוכה של המזרחים: כיוונים חדשים בחקר יהודי ארצות האסלאם**, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, קריית שדה בוקר 2021.
- 4 Menashe Anzi, 'Yemen, Ethiopia, Eritrea and Israel: Jewish Immigration in 1962', *Chroniques du manuscrit au Yémen*, special issue, 1 (2017-2018), pp. 121-136.
- 5 על פרשת ההגליה והבריחות בהרחבה ראו: שולמית אליאש, **גולי אצ"ל ולח"י במחנות המעצר באפריקה, 1948-1944**, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשנ"ו.
- 6 מטה כללי מזרח תיכון (G.H.Q. Middle East) למשרדי הקבינט (Cabinet Offices), 20.9.1946, הארכיון הלאומי הבריטי (להלן: BNA), FO 371/52650.

מיוצאי עדן ותימן אשר הגיעו לאריתראה בחיפוש אחר הזדמנויות כלכליות. במסאווה, עיר הנמל המרכזית של אריתראה האיטלקית, התיישבו סוחרים יהודים עדנים עוד בסוף המאה ה־19,⁷ וכאשר חובר הנמל במסילת ברזל לאסמרה, עיר הבירה החדשה בהרים, הם החלו לעבור אל המרכז השלטוני. אחד מהם היה הסוחר העדני שוע מנחם יוסף. הוא העתיק את חנותו המצליחה – 'מנצור: בוזאר אפריקאנו' – ממסאווה לאסמרה,⁸ ושם נעשה לעשיר ביהודי העיר והוכתר כנשיאם. עד שנות הארבעים הוא חלש על קהילה של כ־300 נפשות, ולה בית כנסת נאה, בית מטבחים כשר ובית ספר קטן.⁹

בקרב קהילה זו מצאו גולי אצ"ל ולח"י תמיכה. כוח חלוץ שנמלט ממחנה המעצר שם פעמיים אל בית הכנסת של אסמרה והגיע בסופו של דבר אל ביתו של חיים גמליאל, יהודי מקומי יליד צנעא.¹⁰ גמליאל התיישב באריתראה ב־1928 לאחר שהגיעה משפחתו לסף רעב בתימן, ובאסמרה הוא החל לעבוד כצורך וכסוחר ואף פתח חנות משלו בשמו הערבי־איטלקי ג'מאל (Giamal). הוא נשאר בעיר גם לאחר שהתיישבה מרבית משפחתו בפלשתינה. את הקשרים שלו בארץ ישראל ביקשו אז האסירים הנמלטים לנצל: דרך שרה גמליאל, אחותו של חיים שהגיעה לביקור מתל אביב, הם קיוו ליצור קשר עם חבריהם במולדת. שרה חששה להסתבך בפרשה, אבל חיים גמליאל התנדב מיד לעזור. הוא נכנס אל הנשיא שוע מנחם יוסף כדי לגייס תמיכה, אך משלא הצליח להשיג יותר מתרומה כספית צנועה גמר אומר לדאוג לבורחים בעצמו. אמנם שלושת המבוקשים שהגיעו לביתו נתפסו במהרה, אולם אנשי אצ"ל ולח"י במחנה המעצר זכרו את גמליאל כבריחותיהם אחרי כן. אלה שהצליחו להימלט מן המחנה אל העיר יכלו למצוא אצלו מסתור, מידע וציוד, אך התברר כי קשריו האישיים – באסמרה ומחוץ לה – היו המועילים ביותר.

אלה שהצליחו לברוח ממחנה המעצר נדרשו להימלט מאריתראה הבריטית, ורבים מהם קיוו לחצות את הגבול לאתיופיה השכנה. למזלם, גם בבירת הקיסרות האתיופית חיה קהילה

7 על היהודים במסאווה ראו: Jonathan Miran, *Red Sea Citizens: Cosmopolitan Society and Cultural Change in Massawa*, Indiana University Press, Bloomington 2009, pp. 105, 141-142; Jacque Faitlovitch, *Quer durch Abessinien: Meine zweite Reise zu den Falaschas*, M. Poppelauer, Berlin 1910, p. 19

8 מהלל העדני, *בין עדן ותימן*, א, עם עובד, תל אביב תש"ז, עמ' 209-217; השו"ע: Giuseppe Puglisi, *Chi è? dell'Eritrea*, Agenzia Regina, Asmara 1952, pp. 272-273

9 על קהילת יהודי אסמרה ראו: עראקי קלורמן, 'מפגשים באריתראה ובאתיופיה'; יצחק גרינפלד, 'לתולדות יהודי עדן ותימן באריתריאה ברבע הראשון של המאה העשרים', *מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה*, מכון הברמן למחקרי ספרות, לוד תשע"א, עמ' 309-327; שמואל מנחם כהן ואחרים, *אסמרה: יהודים באריתריאה*, חמו"ל, ירושלים 2016.

10 חיים גמליאל, *פרקי חיים*, הוצאה עצמית, רמת גן תשנ"ח, עמ' 95 ואילך. השתלשלות האירועים המובאת בהמשך הדברים מתבססת בעיקר על זיכרונות אלה, גם אם לא תמיד הם עולים בקנה אחד עם גרסאות אחרות. לגרסה אחרת של המפגש ראו: בנימין זרעוני, *גאון ונדיב ואכזר*, מלוא, תל אביב תשנ"ב, עמ' 181-180.

יהודית-תימנית קטנה, והם יכלו להישען עליה.¹¹ קהילה זו חבה את ייסודה לגביר בנין מנחם מִסָּה (משה), נשיא הקהילה היהודית בעדן מ־1864 וראש חברה מסחרית גדולה שהרחיבה את עסקיה לאתיופיה בתחילת המאה ה־20.¹² חברת מנחם מִסָּה רכשה קרקע באדיס אבבה והקימה עליה משרדים, מחסנים ובתי מגורים לסוכניה שנשלחו מעדן; בתוך המתחם, שנודע בשם בנין סֶפֶר (אמהרית: שכונת בנין או מחנה בנין) על שם פטרונו, נוסד גם בית כנסת, ולידו אף נבנה מסגד, וזה נושא את שם הגביר העדני עד היום.¹³ אל סוכני החברה הצטרפו סוחרים ומהגרים אחרים מתימן, וסביב המתחם המסחרי התפתחה קהילה יהודית תוססת. הבנין סֶפֶר המשיך להיות לבה של הקהילה גם לאחר קריסת חברת מנחם מסה בשנות השלושים, שאז תפס את ההנהגה שלום שלמאי, סוחר עדני אמיד, וקבע את משרדו במתחם. בבנין סֶפֶר חי גם יוסף סעיד משה, סוחר יהודי-תימני וידידו של חיים גמליאל. השניים ביססו ביניהם ערוץ תקשורת סודי טיפוסי – הצפנת הודעות בתוך חבילות גת¹⁴ – ומשה, שלא נחשב בקשר עם הגולים, יכול היה לנוע בקלות בין אדיס לאסמרה. באמצעות קשר זה תיאמו השניים את הברחתם של אנשי אצ"ל ולח"י מאריתראה הבריטית אל הקיסרות האתיופית. אף שקבוצת אסירים אחת נתפסה במהרה והוחזרה למעצר, עלה בידם של אחרים לחצות את הגבול לאתיופיה. אלו שהגיעו לאדיס אבבה התקבלו שם בידי היהודים המקומיים בבנין סֶפֶר, ובראשם שלום שלמאי; זה פרס עליהם את חסותו והסתירם מפני הרשויות.¹⁵ יעקב מרידור הצליח להגיע לאדיס אבבה בתחילת 1947 ופגש שם לראשונה את שלמאי.¹⁶ אלא שבמהרה התברר כי גם באתיופיה לא חלפה הסכנה. בפשיטה של המשטרה על נכסיו של שלמאי נתפס מרידור והוחזר לאסמרה.¹⁷ לעומת זאת, גולים נמלטים אחרים הצליחו לצאת מהקיסרות. אתיופיה הייתה מוקפת מושבות בריטיות עוינות, ולפיכך הייתה

- 11 עליה ראו: יצחק גרינפלד, 'יהודים באדיס אבבה: מראשיתה של הקהילה היהודית עד הכיבוש האיטלקי', מחקרים בתולדות יהודי אתיופיה, עמ' 329-338; יואל שילה, 'קהילת יהודי תימן באתיופיה במאה העשרים', תימא, יד (תשע"ז), עמ' 90-102.
- 12 על המשפחה ראו: דני גולדשמידט, 'משפחת מנחם משה והקהילה היהודית בעדן, 1839-1937', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב 1999. בנין הוזכר כאחד הסוחרים הבולטים באדיס אבבה עוד ב־1900. ראו: Peter P. Garretson, *A History of Addis Abāba from Its Foundation: in 1886 to 1910*, Harrassowitz, Wiesbaden 2000, pp. 71, 128-129.
- 13 על הבנין סֶפֶר ראו: שלום מדינה, *מסעות רבי משה מדינה ובניו: בא"י, מצרים, תימן ומושבות היהודים בעדן ואתיופיה תרס"ו-תרס"ד*, האגודה לטיפוח חברה ותרבות, תל אביב תשנ"ה, עמ' 77 ואילך; Kay Kaufman-Shelemay, *A Song of Longing: An Ethiopian Journey*, University of Illinois Press, Urbana 1994, pp. 51-65. על שירותם של יהודים תימנים כסוכני מנחם מסה באתיופיה ראו: נסים טירי, *בתלאות הגלות והנאולה*, הוצאת המחבר, רמת גן תשנ"ח, עמ' 13-14, 71.
- 14 גמליאל, פרקי חיים, עמ' 103.
- 15 לאזכור של שלמאי בשמו (שלמה) ראו: 'עדות מר אריה בן-אליעזר', 8.2.1958, מזוב"י, כד-5/23, עמ' 2.
- 16 מרידור לא נקב בזיכרונותיו בשמו של שלמאי, אולם אין ספק שפגש אותו באתיופיה. משנשאל לימים הוא הזכיר את 'משפחת שלם מאיר' – וייתכן כי מדובר בעיוות השם 'שלמאי'. ראו: 'אלה הם חייך עם חבר הכנסת יעקב מרידור', ריאיון עם עמוס אטינגר, 1969, מזוב"י, פ 12/155, עמ' 30.
- 17 אליאש, גולי אצ"ל ולח"י, עמ' 166.

סומליה הצרפתית - Côte française des Somalis - היעד הבטוח ביותר עבורם. למזלם, יוסף סעיד משה, איש הקשר של גמליאל באדיס אבבה, עמד בקשרי ידידות עם יוסף משה רצאבי, נשיא הקהילה היהודית בג'יבוטי, בירת סומליה הצרפתית. רצאבי, גם הוא מהעיר עדן, הגיע אל ג'יבוטי לפני 1913, הקים בה סדנת תכשיטים מצליחה ורכש בה בתים.¹⁸ הוא לא היה הראשון להתיישב בעיר הנמל: לפי מקור אחד, ב־1901 כבר חיו בג'יבוטי חמישים יהודים, ועד שנות השלושים גדל מספרם פי ארבעה.¹⁹ כמו באדיס אבבה, גם בג'יבוטי התרכזו היהודים סביב המתחם המסחרי של חברת מנחם מסה, ככל הנראה ב־Rue de Rome שבמרכז העיר, ששם נמצא בית הכנסת.²⁰

רצאבי, שנודע בקשריו הטובים עם השלטונות הצרפתיים, התבקש להתערב למען האסירים הנמלטים. פעמיים הטריח את עצמו הנשיא הקשיש מג'יבוטי לאדיס אבבה, אולם לא תמיד עלה בידו לסייע להם.²¹ המעטים שבכל זאת יצאו לג'יבוטי נאלצו לחצות את הגבול בקרונות הרכבת של הסוחרים היהודים המקומיים, מוחבאים בין שקי קפה שנשלחו לייצוא. הרכבת עצרה לחניית לילה בעיירה דירה־דאוה, שגם בה חיה בעבר קהילה יהודית־תימנית קטנה שהתרכזה סביב משרדי מנחם מסה.²² הגולים שהגיעו לג'יבוטי זכו שם לחסותו של הנשיא רצאבי, והוא שילם את העירבון לשחרורם; לפי גרסה אחת, הקהילה המקומית אף החביאה אותם באי בודד כדי להגן עליהם.²³ בסופו של דבר, אחדים הצליחו לצאת את ג'יבוטי ולהגיע לצרפת: איש אצ"ל אריה בן־אליעזר; אליהו לנקין, שנעשה למפקד האנייה אלטלנה; ויצחק שמיר, ממנהיגי לח"י ולימים ראש ממשלת ישראל. מרידור והאסירים האחרים הועברו בינתיים מאסמרה למחנה גילגיל בקניה, בניסיון נוסף לנתק אותם מתמיכת הקהילות היהודיות המקומיות.

דרך הסיפור הרצוף הרפתקאות של גולי המחותרות, שנעשה בינתיים חלק מהמיתולוגיה הלאומית, מתגלה אפוא גם סיפורה של פזורה מסחרית יהודית־תימנית באפריקה ובה מאות נפשות.²⁴ מתברר כי היחידים שעלה בידם להימלט מהשבי חבו את הצלחתם במידה רבה לאותה רשת של קשרים משפחתיים, חברתיים ומסחריים שטוו יוצאי תימן: אלמלא

18 עליוה מור, עדן: אנשיה ואורחות חייהם, א, הוצאת המחברת, תל אביב 2013, עמ' 60-61; מדינה, מסעות רבי משה מדינה ובניו, עמ' 73-75.

19 'יהודים שהגיעו לאפריקה יחד עם בת־היענה', דאר היום, 5.4.1932.

20 Alain Rouaud, 'Pour une histoire des Arabes de Djibouti, 1896-1977', *Cahiers d'Études Africaines*, 37, 146 (1997), p. 331

21 השוּו בין יעקב מרידור, ארוכה הדרך לחירות: קורות אחד הגולים, ספרית מעריב, תל אביב 1985, עמ' 400-405; אליהו לנקין, סיפורו של מפקד אלטלנה, הדר, תל אביב תשכ"ז, עמ' 157-160.

22 מדינה, מסעות רבי משה מדינה ובניו, עמ' 98-99.

23 Ari Z. Zivotofsky and Ari Greenspan, 'No Vital Signs in Djibouti', *Mishpacha*, 4.1.2012, pp. 58-59

24 לדיון בהגדרה 'פזורה' ראו: Anzi, 'Yemenite Jews'. בשנת 1936 הוערך כי בקהילות התימנים בהודו, באפריקה ובמצרים היו כ־4,000 נפש, לפי: Tudor Parfitt, *The Road to Redemption: The Jews of the Yemen, 1900-1950*, Brill, Leiden 1996, p. 135

פגשו את גמליאל באסמרה, ואלמלא הכיר זה את יוסף משה רצאבי בג'בוטי, ספק אם היה מישהו מהם מצליח להימלט. בייחוד צביונה הגמיש וחוצה הגבולות של הפזורה היה חיוני לבריחת לגולים, ואותו יש להבין על רקע המרחב האימפריאלי שהיא צמחה בו. מנגד, הגעתם של גולי אצ"ל ולח"י מייצגת את השינויים הדרמטיים שהיו עתידים לזעזע את המרחב הזה.

חציית ים סוף

במנוסה באפריקה מצא מרידור מקלט בבנין סֶפֶר, לְבָה של קהילת אדיס אבבה, מייסודו של בנין מנחם מסה. הבנין סֶפֶר היה רק אחד מנכסיה הרבים של המשפחה העדנית האמידה, שבבעלותה היו קרקעות גם בֶּפְרָפְרָה, בג'בוטי, בדירה-דאווה, במסאווה, בפורט סעיד, באלכסנדרייה, בירושלים ובתל אביב.²⁵ בתל אביב, בשדרות רוטשילד פינת נחלת בנימין, הקימה המשפחה את בית בנין – בניין מודרניסטי גדול אשר, כמו המתחם באדיס אבבה, נושא את שמו של אבי המשפחה העדני. בבניין פעלה סוכנות הרכב של מוריס בנין, אחיינו של בנין מנחם מסה, אולם רוב המבנה הוסב לשימוש שלטונות המנדט הבריטי. באוקטובר 1944 פשטו על הבניין אנשי אצ"ל חמושים ושדדו מהמחסנים הבריטיים כמות גדולה של בדים; מכירתם נועדה לממן את פעילויות הארגון. אחד מיוזמי המבצע היה יעקב מרידור.²⁶ שוד הבדים בתל אביב ממחיש את המרחק בין מי שנעשו לימים בעלי ברית באפריקה. הבניין הנושא את שמה של משפחת הסוחרים העדנית, יקירת הבריטים שאף זכתה לאות המסדר הוויקטוריאני המלכותי, מסמל את זיקתה של הפזורה היהודית-תימנית לאימפריה. מנחם מסה, שוע מנחם יוסף, שלום שלמאי ויוסף משה רצאבי – כולם הגיעו מעיר הנמל עדן, מושבה בריטית מאז 1839; את התרחבות עסקיהם אל מעבר לים, שבמקרים רבים נכרכה גם בהגירה, יש להבין על רקע ההתפשטות האימפריאלית במאות ה-19 וה-20.²⁷ עם התבססותן של אימפריות גלובליות – העות'מאנית, הבריטית, הצרפתית והאיטלקית – סביב הים האדום, ובייחוד לאחר פתיחתה של תעלת סואץ ב-1869, שולב המסחר האזורי במהירות לתוך הכלכלה העולמית וקיבל זריקת מרץ של ממש.²⁸ פיתוח ערי הנמל עדן,

25 על רכוש המשפחה ראו: גולדשמידט, 'משפחת מנחם משה', עמ' 145; רשימה מ-19.3.1941, הארכיון הציוני המרכזי (להלן: אצ"מ), Z5/159.

26 הדס פישר, 'שוד הבדים הגדול של האצ"ל: פיקוח ממשלתי, כלכלה "שחורה" ומאבק לאומי', עיונים, 25 (2015), עמ' 513-514.

27 על תפקידה של עיר הנמל האימפריאלית בהגירה ראו: Shaul Marmari, 'Cradles of Diaspora: Bombay, Aden, and Jewish Migration across the Indian Ocean', *Crossroads*, 19, 1 (2020), pp. 5-33.

28 על ה'בומים' הכלכליים בים האדום ראו: Jonathan Miran, 'Red Sea Translocals: Hadhrami Migration, Entrepreneurship, and Strategies of Integration in Eritrea, 1840s-1970s', *Northeast African Studies*, 12, 1 (2012), pp. 129-167.

ג'יבוטי, מסאווה ופורט סעיד הואץ, והן מצאו את עצמן בלב רשת צפופה של חליפין. מסילות ברזל חיברו את החוף עם פנים היבשת, וערי סֶפֶר כאסמרה ואדיס אבבה נעשו נגישות ומפתות לסוחרים ולמהגרים רבים.²⁹ האימפריות למעשה עודדו תנועה כזו לשם המרצת המסחר; לצד מדיניותן המפלה והנצלנית, המסגרת הרופפת יחסית והניטרלית לכאורה שלהן אפשרה הכלה של מגוון אתני, תרבותי ודתי, והמתישבים החדשים התקבלו לרוב בברכה, ובלבד שישתתפו בכלכלה החדשה. כך יכלו לחיות באריתראה מוסלמים מתימן, ממצרים ומסומליה, לצד הודים, פרסים, ארמנים, יוונים וכמובן גם תיגרינים ובני תיגרה – אף בימי שלטון איטלקי פשיסטי.³⁰

לפי קווים אלה ששורטטו במרחב הים האדום בתקופה האימפריאלית התעצבה גם הפזורה היהודית־תימנית. בכך היא מזכירה פזורות מסחריות אחרות, יהודיות ולא יהודיות, שצמחו במזרח בחסות האימפריאליזם.³¹ בתור דוברי ערבית שנטועים במרחב התרבותי, מהגרים יהודים־תימנים השתלבו בקלות במרכזים מתעוררים כאסמרה, אדיס אבבה וג'יבוטי, ושם הם חיו לצד מהגרים רבים אחרים, לעתים אף מוסלמים ממולדתם הישנה.³² לרוב הם אימצו גם את שפת האימפריה ואת תרבותה והקפידו לשמור על יחסים טובים עם השלטון, יהיה אשר יהיה.³³ מונעים על ידי הזדמנויות כלכליות וחופשיים מנאמנות טריטוריאלית, רבים מהם סירבו להתחייב לבית אחד; מקצתם חילקו את חייהם בין שני מקומות, ואחרים בחרו בחיים של תנועה מתמדת.³⁴ האמון שהם זכו לו מהשלטונות, הקשרים עם האוכלוסייה הלא יהודית והיכולת לחצות גבולות בקלות – התברר כי כל אלה מועילים להפליא לאסירי המחתרות הנמלטים, אשר בלטו כל כך בזרותם באפריקה. זרותם של אנשי אצ"ל ולח"י נבעה לא רק מעצם בורותם בשפה ובתרבות המקומיות אלא גם ממחויבותם האידאולוגית. מרידור וחבריו – בתור חברי האגפים הניציים של התנועה

29 על הגירת תימנים מוסלמים לאדיס אבבה ראו: Samson A. Bezabeh, 'Yemeni Families in the Early History of Addis Ababa, Ethiopia ca. 1900-1950', *Cahiers d'Études Africaines*, 51, 204 (2011), pp. 893-919.

30 על המגוון הדתי והאתני במסאווה ראו: Miran, *Red Sea Citizens*. על יחס השלטון הפשיסטי ליהודי אסמרה ראו: כהן ואחרים, **אסמרה: יהודים באריתריאה**, עמ' 23.

31 ראו למשל: Robert Bickers and Christian Henriot (eds.), *New Frontiers: Imperialism's New Communities in East Asia, 1842-1953*, Manchester University Press, Manchester and New York 2000.

32 על הים האדום כמרחב תרבותי ראו: Jonathan Miran, 'The Red Sea', in: David Armitage, Alison Bashford, and Sujit Sivasundaram (eds.), *Oceanic Histories*, Cambridge University Press, Cambridge 2018, pp. 156-181; למפגש בין מהגרים יהודים ומוסלמים בני אותה עיר בפזורה ראו: Anzi, 'Yemenite Jews', pp. 88-89.

33 על ההתערות בתרבות הקולוניאלית באסמרה ראו: עראקי קלורמן, 'מפגשים באריתראה ובאתיופיה', עמ' 50-55.

34 דוגמה מאלפת לתנועה כזו היא סיפורו של שלום מדינה ומשפחתו, שנדרו הלוך ושוב בין צנעא, עדן, ג'יבוטי, דירה־דאווה ואדיס אבבה. ראו: מדינה, **מסעות רבי משה מדינה ובניו**.

הלאומית היהודית שנשבעו להילחם בבריטים עד נסיגתם מפלשתינה – מייצגים ניגוד ניכר לסוחרים היהודים בעלי הזיקה לאימפריה, בפנין ספך באדיס אבבה ובבית בנין בתל אביב. הפזורה נהנתה מחסות השלטון הקולוניאלי, ואילו המחתרת ביקשה להתנער ממנו בכוח; הסוחרים בחרו במודע את הגולה, ולא את המדינה היהודית שבדרך, ואילו מרידור וחבריו ביקשו לשאוב למדינה זו את כל תפוצות העם היהודי.³⁵ אכן, בזיכרונות גולי אצ"ל ולח"י זכו קהילות הפזורה להערכה רק לפי מידת התגייסותן למען המחותרות – ובהרחבה, למען המאבק הלאומי. כך למשל כינה מרידור את חיים גמליאל 'ראש גלותא', כביכול היחיד מיהודי הגולה שנקט פעולה, ומתח בכך ביקורת על אדישות קהילה המקומית.³⁶ יותר מספרי הזיכרונות, נטו ספרי ההיסטוריה להמעיט בערכו של קיום יהודי גלותי כזה: בהיסטוריוגרפיה הקלאסית והטלאולוגית על יהדות תימן, הפזורה היהודית-תימנית, כאשר בכלל זכתה להתייחסות, הוצגה כתחנת ביניים בלבד בדרך לציון.³⁷

אולם מחקרים חדישים יותר הראו כי המציאות הייתה שונה. אמנם נשמר לציון מקום מיוחד בחיי הרוח של היהודים בתימן ובפזורה, אולם לא תמיד עמדה פלשתינה הממשית במרכז מאווייהם. למעשה, גם אלה שהתיישבו בפלשתינה עשו זאת כחלק מתנועה רחבה של הגירה אזורית, שהונעה מתמריצים מגוונים.³⁸ במבט רחב כזה, ולהכדיל מסיפור השיבה מן הגולה לציון, אפשר אף לראות בקהילה התימנית בפלשתינה חלק מפזורה יהודית-תימנית שמרכזה בתימן.³⁹ יושבי הפזורה התימנית באפריקה עמדו בקשר רציף עם בני משפחותיהם ועם שותפיהם העסקיים בתל אביב ובירושלים, ורבים מהם ביקרו בפלשתינה או שהו בה תקופה ממושכת אך בחרו לשוב לבתיהם ולעסקיהם. כך בחר גם חיים גמליאל בנוחות של אריתראה על פני ההילה של ציון. לא פעם ניסתה אחותו שרה לשכנע אותו להצטרף אליה בתל אביב: 'איני יודעת מה לעשות ומה להציע לו', כתבה בתסכול למכרה באחד מביקוריה באסמרה, 'כי הוא חי פה חיים טובים במובן הכספי ועוד כמה וכמה

35 על תפיסת הגולה של זאב ז'בוטינסקי, המפקד העליון של אצ"ל עד מותו, ראו למשל את מאמרו 'למה אין אנו רוצים בגולה', *מדינה עברית – פתרון שאלת היהודים*, קופ, תל אביב תרצ"ז, עמ' 21-28.

36 מתוך דבריו של מרידור בערב לזכרו של גמליאל, מצוטט בתוך: גמליאל, *פרקי חיים*, עמ' 154; השוו למשל עם: מרידור, *ארוכה הדרך לחירות*, עמ' 453.

37 ראו למשל: Parfitt, *The Road to Redemption*, pp. 134-135.

38 על הממד הדתי בעלייה לארץ ישראל ראו: בת-ציון עראקי קלורמן, 'ביטויים משיחיים בעליות מתימן, תרמ"א-תרע"ד', *פעמים*, 10 (תשמ"ב), עמ' 21-35; על הגירת היהודים מתימן בהקשריה האזוריים והגלובליים ראו: הנ"ל, 'הגירת יהודים מחצי האי ערב: ההקשר הרחב של המאות ה-19 וה-20', בתוך: מורנו ואחרים (עורכים), *ההיסטוריה הארוכה של המזרחים*, עמ' 256-283.

39 כך הצעתי בעבודה שכתבתי לשם קבלת תואר מוסמך: Shaul Marmari, 'Red Sea Horizons. Palestine and the Jewish-Yemeni Diaspora, 1881-1948', M.A. Thesis, Freie Universität Berlin, Berlin 2018. רעיון דומה הביע מנשה ענוי, 'הפזורה התימנית בארץ ישראל והשפעתה על הקהילה הדרדעית בתימן', בתוך: מורנו ואחרים (עורכים), שם, עמ' 284-300.

מובנים שבארץ ישראל לא אוכל להבטיח לו חיים כאלה.⁴⁰ היא חזרה לתל אביב בגפה, בשעה שאחיה התגייס לעזרת אנשי המחותרות באסמרה.

אפשר להבין כי רשת התמיכה שהציעה הפזורה לגולי אצ"ל ולח"י התבססה על סולידריות מסורתית, על בסיס דתי ואתני, ולא דווקא כהזדהות עם המאבק הלאומי-טריטוריאלי בפלשתינה.⁴¹ אולם הגעתם של אנשי המחותרות לאסמרה ב-1944, לקראת סוף מלחמת העולם וראשית עידן ההדד-קולוניזציה, יכולה לסמל את השינוי שעמד להתרגש על יהודי הפזורה. נדידתן של חוברות הנושאות את הציווי האצ"ליסטי 'רק כך' ממחנה המעצר סַמְבַּל אל בית הכנסת של אסמרה מסמנת את הגעתה של לאומיות רדיקלית למושבה הקולוניאלית.⁴² בראייה רחבה, הציונות של מרידור וחבריו הייתה אחת מתנועות רבות שביקשו להשתחרר מן השלטון הקולוניאלי ולכונן מדינות לאום חדשות ששואפות לקווי הפרדה ברורים, גבולות קשיחים, ריבונות מוחלטת ואחידות דתית ואתנית. עבור מיעוטים היו לשאיפות אלה השלכות מרחיקות לכת ולעתים קטלניות. למיעוט היהודי, שנעשה בעל כורחו מזוהה עם המאבק סביב פלשתינה, היו רוחות השינוי הרות גורל במיוחד.

עם הכרזת האו"ם על חלוקת הארץ ב-29 בנובמבר 1947 הזדעזעה קהילת יהודי עדן הבריטית מפרעות אכזריים. המון מוסלמי הסתער על רחובות היהודים, בזז חנויות, שרף בתי כנסת ורצח 76 בני אדם. רבים נטשו את העיר, והסוחר שלום שלמאי, שעד אז חילק את חייו בין עדן לאדיס אבבה, עקר סופית לאתיופיה עם משפחתו. עדן, שנהייתה לימים שדה קרב בין הבריטים ובין ארגונים לאומניים, הלכה והתרוקנה מיהודים; מהקהילה הגדולה נותרו בעיר קומץ סוחרים שמיאנו לזנוח את עסקיהם ושמרו על נאמנות לאימפריה הבריטית, כל עוד הבטיחה להם זו הגנה.⁴³

אלימות אנטי-יהודית מהולה באלימות אנטי-קולוניאלית הכתה גם ביהודי תימן שבפזורה. במצרים, ששם חיו יהודים תימנים מאמצע המאה ה-19 לפחות, הידרדרו ב-1945 הפגנות אנטי-בריטיות ואנטי-ציוניות לתקיפה של יהודים ונוצרים, ואירועים דומים נשנו

40 חיים גמליאל, אסמרה, למאיר לוי, תל אביב, 20.2.1945; שרה [גמליאל], אסמרה, למאיר לוי, תל אביב, 29.5.1944 - שניהם מארכיון הספרייה הלאומית (להלן: אס"ל), ארכיון משפחת חבשוש, *ARC. 4. 7224-241668-166, 1673.

41 השו"ע: Anzi, 'Yemenite Jews', pp. 90-91. למפגש דומה ראו: נורית גוברין, 'פגישתם של גולי ארץ-ישראל עם מצרים והקהילה היהודית בה במלחמת-העולם הראשונה', פעמים, 25 (תשמ"ו), עמ' 73-101.

42 גמליאל, פרקי חיים, עמ' 95.

43 על הפרעות והשלכותיהן ראו: ראובן אהרוני, יהודי עדן: קהילה שהיתה, אפיקים, תל אביב תשנ"א, עמ' 311 ואילך. על סירובם של סוחרים עדנים לעלות ללא סחורתם ראו בארכיון המדינה (להלן: א"מ), ג-333/6. להצהרת נאמנות לבריטים ראו: סלים בַּנִּין (Banin), יושב ראש ועד הקהילה היהודית בעדן, מורגן (J. C. Morgan), משרד המושבות, 2.12.1957, הספרייה הבריטית, IOR/R/20/B/2681.

לאחר הכרזת האו"ם ב־1947.⁴⁴ בני משפחת מנחם מסה שחיו באלכסנדרייה ובפורט סעיד נטשו בהדרגה, והשאירו את רכושם הרב מאחור.⁴⁵ גם מוריס בֶּיֶן, שחילק את חייו ואת עסקיו בין תל אביב לאלכסנדרייה, עזב לימים. ישראלי שביקר ב־1955 בג'יבוטי מצא את העיר ריקה מיהודים. לדבריו, הם עזבו בעקבות פרעות שפרצו ב־1948.⁴⁶ אמנם לא נמצאו עוד ראיות לאירוע כזה, אולם מקור אחר דיווח על קנוניה מצד הערבים להסית את הסומלים המקומיים נגד היהודים.⁴⁷ כך או כך, עד ספטמבר 1950 הובאו עולים מג'יבוטי במטוסים לישראל, ויעקב יוסף משה, בנו של נשיא קהילת ג'יבוטי, העיד כי הוא ושני ידידיו הם היהודים האחרונים בסומליה כולה; הוא ביקש לעלות לישראל ללא דיחוי.⁴⁸ אביו, שזמן קצר קודם לכן סייע לאסירים הנמלטים, עזב את ג'יבוטי עוד ביוני 1949. הוא נפטר בישראל בגיל מופלג, כמו שמלמד ההספד שכתב לו יצחק שמיר, גולה לח"י אשר זכה בעבר לחסותו.⁴⁹

בזמן שגבר הלחץ על היהודים בארצות הים האדום משכה אותם אומה אחרת בחזקה לחיקה. עוד ב־1911 הגיע שליח התנועה הציונית לעדן כדי לעודד עלייה, והפעילות הציונית הביאה להגברת זרם העלייה מתימן גם בשעה שלא סבלו יהודי תימן ועדן מרדיפות או מאלימות.⁵⁰ מגמה זו הגיעה לשיאה במבצע האדיר הידוע בשמות 'מרבד הקסמים' ו'על כנפי נשרים', שהוטסו בו כ־50,000 מיהודי תימן למדינת ישראל. אף שבתימן עצמה נותרו בין 1,000 ל־3,000 יהודים, עד ספטמבר 1950 כבר היה אפשר להכריז על 'חיסול גולת תימן'.⁵¹ מלחמת האזרחים שפרצה ב־1962 והקמתה של רפובליקה ערבית תימנית סגרו כמעט הרמטית את תנועת היהודים מתימן ואליה.

- Gudrun Krämer, *The Jews in Modern Egypt, 1914-1952*, I. B. Tauris, London 1989, pp. 162-164, 209-210 44
- על רכוש המשפחה ראו: FO 1004/679 ו־FO 847/235, FO 1004/573, BNA 45
- יעקב פריי, 'על בשר ואדם באפריקה', **זמנים**, 5.1.1955. 46
- Rouaud, 'Pour une histoire', p. 331 47
- יעקב יוסף משה (Youssef Mesha), ג'יבוטי, לקונגרס היהודי העולמי, 14.7.1949, ארכיון הג'וינט (להלן: אג"ו), G45-54. לנתוני העלייה ראו: דב לויטן, 'עליית יהודי תימן וייחודה', בתוך: יוסף דחוח־הלוי (עורך), **מבועי אפיקים: מחקרים במורשת יהדות תימן ותרבותה**, אפיקים, תל אביב תשנ"ו, עמ' 477. 48
- ראו רשימות מ־7.2.1949 ומ־1.6.1949, אג"ו, JER44-52. מכתב התנחומים אינו נושא תאריך, אך הוא חתום בידי שר החוץ שמיר, אשר מונה לתפקיד ב־1979, בתוך: מור, **עדין: אנשיה ואורחות חייהם**, עמ' 62. 49
- בת־ציון עראקי קלורמן, 'ההיסטוריוגרפיה של יהודי תימן וגיוסה להבניית הזהות הלאומית', בתוך: יוסי דהאן והנרי וסרמן (עורכים), **להמציא אומה: אנתולוגיה, האוניברסיטה הפתוחה, רעננה תשס"ז**, עמ' 299-330; Aviva Halamish, 'A New Look at Immigration of Jews from Yemen to Mandatory Palestine', *Israel Studies*, 11, 1 (2006), pp. 59-78 50
- Reuben Ahroni, *Jewish Emigration from the Yemen, 1951-98*, Curzon, Richmond, UK 2001, p. 10 51

במקומות אחרים הורגשו השינויים בעוצמה פחותה. אמנם הנסיגה המתקרבת של הבריטים מאריתראה לוותה בחיכוכים בין הקבוצות השונות, אולם השלום הכללי בין היהודים לשכניהם ולמשטר נשמר גם לאחר שסופחה אריתראה בספטמבר 1952 לקיסרות האתיופית הרב־לאומית. אולם גם באריתראה השלווה נדרשו היהודים לבחור צד. עוד ב־1943 שמו לב בסוכנות היהודית כי באסמרה חיים 'רבים בעלי אמצעים גדולים שירצו לעשות דבר מה' עבור ארץ ישראל, והנשיא שוע מנחם יוסף התבקש לתרום למטרה הציונית.⁵² לאחר מבצע עליית ההמונים החלו יהודי תימן באסמרה, שנתרו ללא ארץ אם לשוב אליה, להכיר בתועלת שבחסות לאומית כזו. כאשר נידבה מצרים מורים עבור ערביי אסמרה למשל דרשה קהילת אסמרה מהג'וינט מורים עבריים.⁵³ כך הלכה וגברה ההזדהות עם ציון, וב־1949 אף הוקם באסמרה 'קלוב ישראלי', וזה זכה לאספקה של תעמולה ציונית.⁵⁴

הפעילות הציונית נשאה פרי, ורבים מיהודי אסמרה בחרו לעלות לישראל. שוע מנחם יוסף הלין על עזיבת המונים לישראל משנת 1949, וידיעות אחרות מאסמרה אישרו כי באותה שנה הצטמקה הקהילה במחצית - לצד דיווחים על מצבם הכלכלי והפיזי הטוב של היהודים.⁵⁵ כך היה גם במקרה של קהילת אדיס אבבה, שעשרות מחבריה ביקשו לעלות לישראל ב־1949. סביב מתחם הבנין סֶפֶר נותרו סוחרים אחדים - ובהם, כך היטיבו הארגונים הציוניים לזהות, גם עשירים.⁵⁶ משסופחה אריתראה לאתיופיה ב־1952 ואדיס אבבה הייתה לעיר הבירה המשותפת, היגרו אליה כמה מהמשפחות היהודיות החזקות של אסמרה.⁵⁷ בבית הכנסת של אדיס אבבה התפללו אז שלום שלמאי ומשפחתו עם קומץ של מתפללים אחרים ממוצא תימני ואתיופי.⁵⁸

תמורות אלה לא פסחו על חיים גמליאל, שהחלטתו לסייע לאסירים הנמלטים עלתה לו במחיר אישי כבד. משתפסו אותו הבריטים הם שפטו אותו על חלקו במבצע הבריחה לעשרה חודשי מאסר; הוא ריצה אותם בבית הכלא של אסמרה בחברת אסירי אצ"ל, ולדבריו הם הרביצו בו את תורת ז'בוטינסקי. משנה זו, שחלקים ממנה ייחדו ליהודי עדות המזרח תפקיד חשוב בתחייה הלאומית,⁵⁹ ללא ספק הותירה חותם על גמליאל. עם שחרורו מהמאסר הוא

- 52 [הושע] בכר, הנהלת הסוכנות היהודית, ללשכה הראשית של קרן היסוד, ירושלים, 27.12.1943; א[רתור] הנטקה, ירושלים, אל מנחם שוע, אסמרה, 12.1.1944 - שניהם באצ"מ, KH4/11336.
- 53 שוע מנחם יוסף אל יצחק שוורצברט, ניו יורק, 18.3.1955, אג"ו, NY55-64.
- 54 הנהלה הציונית, ירושלים, למועדון הישראלי, אסמרה, 16.11.1949, אצ"מ, KH4/11902.
- 55 שוע יוסף, אסמרה, אל יצחק שוורצברט, ניו יורק, 18.3.1955, אג"ו, NY55-64; המחלקה הארגונית לקרן קיימת לישראל, 26.10.1949, אצ"מ, KH4/11902.
- 56 ראו התכתבות באג"ו, JER.307; מ' גורדון, 'זכרון - דברים', 17.7.1951, אצ"מ, KKL5/17620.
- 57 Kaufman-Shelemay, *A Song of Longing*, p. 83
- 58 Henry Shoshkes, *Your World and Mine. Travelogue*, Lipton, New York and Mexico City 1952, pp. 310-311
- 59 ראו למשל: זאב ז'בוטינסקי, 'יהודי המזרח', *מזרח ומערב*, א (אב-אולול 1919), עמ' 59-60; הנ"ל, 'הספרדים והבחירות', *הארץ*, 9.3.1920.

השתוקק 'לרשת את מולדתינו שהבטיח לנו ה' אלוקינו', ושלילת רישיונות החנות שלו באסמרה בוודאי חיזקה כמיהה זו. ב־10 באפריל 1949 הוא עזב את אריתראה והתיישב בתל אביב. שם הוענק לו בדיעבד, לאחר מותו ב־1994 ובנוכחותו של מרידור, אות אצ"ל.⁶⁰ אם כן, המפגש בין אנשי המחותרות ובין הפזורה היהודית־תימנית מסמל את המפנה שהתרחש בהדרגה במרחב כולו בעידן הדה־קולוניזציה, שאז נחצה הים האדום האימפריאלי למדינות לאום. על רקע הסכסוך הישראלי־ערבי והתגבשות המערך הגלובלי של המלחמה הקרה נהיה רוב מרחב הים האדום עוין כלפי יהודי הפזורה, שרובם התקבצו במדינה היהודית. אולם דווקא המערך הגאו־פוליטי החדש שנוצר באזור יכול להסביר כיצד, נגד הזרם החזק שסחף את היהודים בגולה לכיוון ישראל, המשיכו קהילות יהודיות להתקיים באסמרה, באדיס אבבה ובעדן גם בעשורים שאחרי 1948.

להסתער על הים

לאחר שנתפס ונכלא חיים גמליאל הוא הועבר למטבח בית הסוהר באסמרה. שם הוא פגש לראשונה את יעקב מרידור לאחר שזה נתפס באדיס אבבה והוחזר לאסמרה.⁶¹ כמו יתר הגולים, מרידור הועבר ב־1947 מאסמרה למחנה גילגיל בקניה, משם עלה בידו של 'אלוף הבריחות' להימלט ולהגיע לפלשתינה ערב הקמת המדינה. כמשנה למנחם בגין במפלגת חרות הצטרף מרידור לכנסת הראשונה ב־1949, אך פרש ממנה זמן קצר אחרי כן ופנה לעסקים פרטיים.

בתצלום משנת 1950 נראה מרידור בשדה התעופה של אסמרה, מוביל קבוצת אנשי עסקים.⁶² ב־1951 ידוע כי שהה באדיס אבבה. באותה שנה, לאחר שגייס משקיעים מפוקפקים באירופה,⁶³ הוא רשם חברה חדשה בליכטנשטיין: אינקודה – חברה לתעשייה, מסחר ופיתוח (INCOCODE. Industry, Commerce, Development). החברה הבטיחה ממקום מושבה בתל אביב לייבא בשר כשר זול לישראל הצעירה, שבשיא תקופת הצנע השתוקקה לחלבוניים לבניית גוף האומה.⁶⁴ לשם כך הקימה אינקודה בית מטבחים ומפעל שימורים באסמרה, ומאוחר יותר גם מתקני קירור במסאוונה, מכלאות בקר בדירה־דאוונה, מפעל נוסף בג'יבוטי וכן משרדים באדיס אבבה. נציגי אינקודה היו רוכשים בקר אריתראי,

60 גמליאל, פרקי חיים, עמ' 116, 128-129.

61 הנ"ל, שם, עמ' 122; מרידור, ארוכה הדרך לחירות, עמ' 453.

62 מזב"י, תצ-10622. בתמונה נראים, לפי הכיתוב, גם ירחמיאל בבניק, אחד המשקיעים בחברה; יוסף קלארמן, איש אצ"ל ומנהל החברה העתידי; אדם המזוהה כ'לנגפוס' ועוד אדם.

63 אחד המשקיעים היה יעקב (יאנק) קליימן. הוא נרצח ב־1954 בציריך לאחר סכסוך עם העולם התחתון שהיה מעורב בו משקיע אחר באינקודה, וראו: 'הרצח ברחוב פריאן', העולם הזה, 20.5.1954.

64 אורית רוזין, 'תאוות בשרים: התשוקה לבשר בישראל בתקופת הצנע, 1947-1953', זמנים, 128 (2014), עמ' 70-83.

וזה היה נשחט ומעובד באסמרה ובג'בוטי ונשלח לנמלים. מ־1952 פרקו ספינות ממסאווה ומג'בוטי בחיפה ובאילת טונות של בשר קפוא, פחיות גולאש וממרח כבד. הבשר הזול הוכנס לימים גם לתפריט הצה"לי ונצרב בזיכרון כמייצג את טעמה הרע של התקופה; לא פעם התברר כי אכן, הוא היה לא ראוי למאכל.⁶⁵

ניכר כי הרעיון להקמת אינקודה קשור בתקופת הגלות של מרידור באריתראה, ששם הקימו האיטלקים תעשיית שימורי בשר גדולה עוד בתחילת המאה.⁶⁶ סוגיית הבשר עלתה תדיר במחנה המעצר באסמרה: האסירים היהודים, רובם חילונים גמורים, ניצלו כל הפרעה באספקת הבשר הכשר כדי לנגח את שלטונות המחנה שפגעו כביכול בחופש הדת שלהם.⁶⁷ לכן היו אסירי המחנה מודעים היטב לקיומו של בית מטבחיים כשר באסמרה ואף באו במגע עם השוחטים בו, וכך גם מרידור.⁶⁸ מרידור הכיר אפוא את האפשרות להשגת בשר כשר באסמרה וזיהה בה הזדמנות עסקית. והוא לא היה היחיד: בעודו מקים את אינקודה, הוקמה בתל אביב חברת ניופרתא (Newparta); גם היא עסקה ביבוא בשר כשר מאריתראה לישראל, ובראשה עמד יעקב יונדוף – גולה אצ"ל לשעבר וחברו של מרידור לבריחות ממחנות המעצר. שני השותפים מהגלות נעשו אז מתחרים עסקיים בענף יבוא הבשר, בתל אביב ובאסמרה.⁶⁹

אולם מרידור למד לא רק על בשר בתקופת גלותו באפריקה. סופר כי הוא 'שוטט בחבש, ראה את המרחב האינסופי של ארץ שופעת עושר זו' ושאל את עצמו 'מדוע לא ליצור קשר חי' בינה ובין ישראל'.⁷⁰ במאמר פרי עטו שפורסם בדצמבר 1950 – תקופת הקמתה של אינקודה – עמד מרידור על הפוטנציאל הכלכלי של אריתראה. אריתראה הבריטית עמדה אז על סף סיפוח לאתיופיה, שעתיד היה לזכות את הקיסרות היבשתית במוצא יקר ערך לים האדום. הצטרפותה של אתיופיה לים האדום תהיה 'מפנה ממש', כתב מרידור, שכן נתיב מסחר ימי ישיר עמיה יציע לישראל שוק בתולי לסחורותיה ומאגר בלתי נדלה של חומרי גלם, כגון בשר. במאמר המשך הדגיש מרידור כי חשיבותו של המסחר העתידי עם אתיופיה נעוצה בהיותו חלק מברית גאו־פוליטית נרחבת בין שתי המדינות. ישראל המוקפת שכנות עוינות תמצא באתיופיה, הקיסרות הנוצרית המזדהה עם דוד המלך, בעלת ברית טבעית נגד 'הרציפות הערבית מוסלמית באזור'.⁷¹

65 על זיכרון בשר אינקודה ראו למשל: עמוס עוז, **סיפור על אהבה וחושך**, כתר, ירושלים 2002, עמ' 436. על פסילת מוצרי החברה ראו: א"מ, ג-4097/12 ו-ג-4097/13.

66 Massimo Zaccaria, 'Canned Meat: A Short History of the Food Canning Industry in Eritrea (1913-1960s)', *Proceedings of the International Conference on Eritrean Studies 2016*, National Higher Education and Research Institute, Asmara 2018, pp. 177-211

67 שולמית אליאש, 'המאבק על הבשר הכשר במחנות עצורי האצ"ל והלח"י באפריקה, 1944-1947', **שרגאי**, ד (תשנ"ג), עמ' 126-132.

68 מרידור, **ארוכה הדרך לחירות**, עמ' 333, 455.

69 על ניופרתא ראו למשל: א"מ, גל-444/15.

70 שאלתיאל בן־יאיר, 'ניסיתי לפרוץ את המצור על אילת', **הזמן הזה**, 18.2.1954.

71 יעקב מרידור, 'אריתריאה, חבש וישראל', **חרות**, 1.12.1950 ו-8.12.1950.

ב־1952 ביקש מרידור את ברכתו של ראש הממשלה דוד בן־גוריון להקמת אינקודה ושטח בפניו רעיונות דומים.⁷² דבריו נפלו על אוזניים קשובות. הממשלה בראשות בן־גוריון פיתחה באותו זמן מדיניות לא רשמית – זו נודעה לימים בשם דוקטרינת הפריפריה – אשר חתרה לכריתת בריתות במעגלים הגאו־פוליטיים החיצוניים של ישראל. לצד טורקיה ואיראן, סומנה אתיופיה הנוצרית, שגם היא נטתה אז לעבר הגוש המערבי, כבעלת ברית פוטנציאלית רבת־ערך עבור המדינה היהודית.⁷³ בנקודה זו ראו המפא"ניק ואיש החרות עין בעין, ואפילו יריביו הפוליטיים של מרידור נאלצו להודות שהוא היה מאבות 'החלום על אתיופיה'.⁷⁴ חלום זה התגשם בשנות החמישים, וביתר שאת בשנות השישים, שאז הסתערה ישראל על ההזדמנויות הגלומות בקיסרות האפריקנית. אתיופיה, שכללה אז גם את אריתראה, נשטפה אז מומחים, נציגים מסחריים וסוכנים חשאיים ישראלים; היא הוצפה סחורות ישראליות ונבנתה במלט ישראלי, אומנה בידי קצינים ואישה באקדמאים ישראלים.⁷⁵ אדריכלים ישראלים עיצבו מחדש את הנוף האתיופי, וגם שלום שלמאי, ראש הקהילה היהודית־תימנית באדיס אבבה, התחדש בבניין משרדים מודרניסטי צמוד לבנין ספך.⁷⁶ הברית עם אתיופיה השתלבה בחזון שהקיף את הים האדום כולו. בן־גוריון ביקר באום אל־רשאש עוד ב־1934 וצפה עתיד גדול לים המזונח של המדינה שבדרך; הוא הקדים לקרוא ב־1943: 'אל נא נסיה מלבנו את הים בדרום: נסתער על אילת וים סוף והמרחבים הגדולים אשר לפניו'.⁷⁷ הים האדום היה לדידו נתיב יקר מציאות לאפריקה ולאסיה, ולישראל, שניחנה גם בחוף ים־תיכוני ארוך, הייתה כביכול היכולת לשמש גשר בין שני הימים, בין מזרח למערב. אלא שאת הים האדום נאלצה ישראל לחלוק עם מצרים העוינת, וזו אָתגרה אותה בכל צעד. הברית עם אתיופיה, שחלשה אז גם על החוף האריתראי, השתלבה אפוא עם חיזוק הקשרים עם עדן הבריטית וסומליה הצרפתית בתכנית רחבה להגנת הגישה של ישראל לים האדום – ובהרחבה למזרח כולו. החזקת נתיב זה, נכתב

- 72 יומן דוד בן־גוריון, 17.10.1952, ארכיון בן־גוריון (להלן: אב"ג), עמ' 35-36.
- 73 ראו למשל: יוסי אלפר, *מדינה בודדה: החיפוש החשאי של ישראל אחר בעלות ברית באזור*, מטר, תל אביב תשע"ה, עמ' 27-36; חגי ארליך, *ברית ושבר: אתיופיה וישראל בימי הילה־סלאסה*, מרכז משה דיין, תל אביב 2013, עמ' 67-96.
- 74 דברי שמעון פרס בתוך: 'אלה הם חייך עם חבר הכנסת יעקב מרידור', ריאיון עם עמוס אטינגר, 1969, מזב"י, פ 12/155, עמ' 45.
- 75 ארליך, *ברית ושבר*, עמ' 121-190.
- 76 את משרדיו של שלמאי תכנן זלמן ענב, שאָחיו עזריאל ושמואל רכשו את אינקודה ב־1958. ראו: חיים יעקובי ואחרים, *שליחות: אדריכלות, תכנון ופיתוח מישראל לאפריקה*, קטלוג תערוכה 2016, עמ' 66.
- 77 דוד בן־גוריון, 'חזונה של אילת', *אילת: הכינוס הארצי השמונה־עשר לדיעת הארץ*, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 2; הנ"ל, 'כבוש הים', *למורה ולמדריך: חוברת עזר להסברת ענייני הים*, מרכז החבל הימי לישראל, תל אביב תש"ז, עמ' ד. על העיסוק הציוני המוקדם בים האדום ראו: גדעון ביגר ושמעון רובינשטיין, 'הנסיגות להתיישבות יהודית בערבה ובראש מפרץ אילת בתקופת המנדט', *הציונות*, מאסף יא (1986), עמ' 257-277.

בעיתון החרות ב' 1952, תהיה לכאורה הפתרון הטוב ביותר ל'טבעת הכיתור הערבית'.⁷⁸ כך היה לרגע הים אדום הנשכח, שעליו האפילו דרמת העלייה והקדמה של הים התיכון,⁷⁹ למרחב ממשי שתפס מקום נכבד בתודעה הישראלית של התקופה.

על רקע שיקולים גאופוליטיים אלה מתבררת חשיבותה האמתית של אינקודה. לצד יבוא בשר שמה לעצמה החברה למטרה 'חדירה כלכלית בדרכי שלום והשגת דריסת רגל באזור ים סוף ומזרח אפריקה', 'רכישת השפעה כללית בדרכי שלום באותו האזור', ולימים גם 'פתוח נמל אילת' הנחשל שהיא הייתה אמורה להקים בו מתקנים.⁸⁰ מיצרנית של בשר התרחבה אינקודה במהרה למסחר כללי בין ישראל לאתיופיה. למעשה היא הייתה הראשונה לפעול בשטחים אלה, עוד לפני המדינה עצמה; בהיעדר תשתית דיפלומטית בין שתי המדינות התבקש בינתיים שגריר ישראל בקניה לדאוג לכל צורכיהם של מרידור ושותפיו באתיופיה, ששימשו מעין נציגים לא רשמיים.⁸¹ הקיסר היילה סלאסי, שנפגש עם מנהל אינקודה באסמרה, הצהיר בעצמו כי הוא רואה בחברה את ערוץ התקשורת של ארצו עם ישראל.⁸² לעומת זאת, ביסוסם של יחסים רשמיים בושש לבוא, שכן אתיופיה ביקשה לשמור על ידידותה עם מדינות ערב. פיתוח קשרי מסחר, קיוונה ישראל, יסלול את הדרך להכרה מדינית של אתיופיה.

רק משמעות זו של אינקודה, בתור נציגת ישראל באתיופיה וחלוצה בים האדום, יכולה להסביר את מדיניות הסובלנות שנקטה ממשלת ישראל כלפי החברה, שאחרי הכול הייתה מזוהה עם מפלגת האופוזיציה והתברר כי היא כישלון כלכלי מוחלט. עוד באוקטובר 1952, אז הציג מרידור לפני בן-גוריון את התכנית העסקית שלו, ציין לעצמו המנהיג: 'הממשלה צריכה לקבל קונטרול על החברה'.⁸³ ואכן, למרות ההפסדים הכספיים הכבדים, החליטה המדינה, 'בהתחשב בנימוקים כלכליים ואחרים', להמשיך להשקיע באינקודה עד רכישתה המלאה – הלאמתה – בשנת 1954 בשם ההולם: חברת ים סוף.⁸⁴

אינקודה, מעצם היותה ספינת הדגל של ישראל בים האדום, מצאה את עצמה בחזית הסכסוך הישראלי-מצרי, בים וביבשה. כמו ישראל, גם מצרים ביקשה להשיג דריסת רגל באתיופיה, ולא פעם דווח כי נציגים מצרים ניסו לחבל במאמצייה של ישראל

78 'אילת – שערנו הדרומי', חרות, 23.3.1952.

79 על תפיסת הים בציונות – שהתייחסה בעיקר לים התיכון – ראו: חנן חבר, אל החוף המקווה: הים בתרבות העברית ובספרות העברית המודרנית, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ובני ברק תשס"ז.

80 [מחבר לא ידוע], 'סקירה על ייסוד חברה ע"י הממשלה בשותפות עם חברת "אינקודה" ו" אורשן, 'סקירה על מצב מפעלי "אינקודה" באפריקה המזרחית ובעיות הקשורות בזה', מאי 1954, א"מ, ג-4495/5, עמ' 1-13.

81 מיכאל קומיי (Comay), סמנכ"ל [משרד החוץ], לאבא אבן (Eban), שגריר ישראל בווינגטון, 31.7.1952, שם, חצ-1786/10.

82 'י טורבינר (Turbiner), 5.2.1954, שם, חצ-2414/13; ארליך, ברית ושב, עמ' 71.

83 יומן דוד בן-גוריון, 17.10.1952, אב"ג, עמ' 35-36.

84 דין וחשבון על הביקורת בחברת ים סוף (אינקודה), ירושלים תש"ך.

בקיסרות.⁸⁵ בדיווח אחד נטען כי 'הסוכנים המצריים מנסים בכל הדרכים לחתור תחת אינקודה ולהצר את רגלי הישראלים בחבש', ואף ניסו לרכוש כמויות גדולות של בקר ולהביאו למצרים כדי לפגוע בחברה.⁸⁶ מנגד, הנהלת אינקודה עצמה אוישה באנשי מוסד כמו אשר בן-נתן ויוסי הראל, והדבר מחזק את החשד כי היא שימשה לפעילות חשאית של ישראל. כלפי חוץ, על כל פנים, החברה נחשבה 'חדירה ציונית והקמת פלשתינה חדשה בחבש'.⁸⁷

בצל המתיחות המחריפה מול מצרים, כל פחית גולאש נטענה במשמעות אסטרטגית. ספינות ישראליות עמוסות בשר נאלצו להקיף את יבשת אפריקה כל אימת שמיצרי טיראן ותעלת סואץ נסגרו לכלי שיט ישראליים, אף שמצרים עוד הייתה מחויבת לאפשר מעבר חופשי בתעלה. בינואר 1954 פתח צבא מצרים באש על אניית אינקודה שעשתה את דרכה לאילת, והתקרית כמעט הסלימה לאחר שהזניקה ישראל מטוסי קרב להגנתה; הרמטכ"ל משה דיין ניסה לדבר רתת על המצב שיווצר עם חסימת דרך זו ליבוא הבשר ממזרח אפריקה.⁸⁸ שבועות אחדים לאחר הלאמת תעלת סואץ התרחשה תקרית חמורה יותר, הפעם ביוזמת ישראל. צה"ל ביקש לבדוק את מדיניותה של מצרים כלפי כלי שיט ישראלים, טען את הספינה בת גלים בשימורי אינקודה ושלח אותה כבלון ניסוי ממסאווה אל התעלה. הספינה נעצרה בכניסה לתעלה, הצוות שלה נאסר בכלא המצרי, ומוצרי אינקודה שבמטענה הוחרמו.⁸⁹

שנתיים מאוחר יותר, באוקטובר 1956, הייתה הבת גלים השבויה בין הספינות שטיבעו המצרים כדי לחסום את התעלה. המתיחות הגואה התפרצה כמה שנודע בישראל בשם מבצע קדש או מלחמת סיני, ובה ביקשו ישראל, בריטניה וצרפת לכפות על מצרים את חופש השיט בסואץ. אמנם המלחמה הסתיימה בניצחון צבאי לישראל, אך ללא הישגים בני קיימה, והיא רק הדגישה את חשיבות הים האדום ואת חיזוק הקשרים עם אתיופיה. בתוך מערכה גאו-פוליטית זו נשמר תפקיד לשרידי הפזורה היהודית-תימנית: לא זו בלבד שאינקודה שאבה השראה מן ההתנסות של מרידור באפריקה אלא שהיא וחברות ישראליות אחרות נשענו במידה רבה על הסוחרים היהודים המקומיים באתיופיה ובאריתראה, בשיתוף פעולה אשר חוזר לפרשת הבריחות ממחנות המעצר.

85 עמנואל גלר, 'דין וחשבון מהנסיעה לחבש, 17 באפריל-19 במאי 1951', א"מ, חצ-1786/10.

86 ש' ניצן, 'מסע לאורך חופי אפריקה המזרחית (ה): מפעלי אינקודה באריתריאה', על המשמר, 21.4.1957. ראו גם: פנחס יורמן, 'גשר של בשר', דבר, 26.4.1957; יאיר קוטלר, 'המצרים חותרים תחת "אינקודה"', הארץ, 26.10.1957.

87 עזריאל עינב, אסמרה, למחלקה למזרח תיכון, משרד החוץ, ירושלים, 28.10.1962, א"מ, חצ-3407/9.

88 משה שרת, יומן אישי, א, ספרית מעריב, תל אביב 1978, עמ' 266.

89 איתן ברק, 'המאבק שנשכח: ישראל, מצרים וחופש השיט בתעלת סואץ, 1957-1967', עיונים בתקומת ישראל, 11 (2001), עמ' 85-86.

גולה בשירות אומה

'בשביל יהודי מִישראל, דומה הנסיעה בים סוף והביקור בנמלים שבחופו לביקור של אדם במגרש שמאחורי ביתו', כתב ישראל ישעיהו, חבר כנסת מטעם מפא"י ומנהיג ותיק של העדה התימנית, כאשר הפליג מאילת לעבר נמל מסאוה באוגוסט 1958. מטרת הנסיעה, כמו שהוא תיאר אותה במאמרו, הייתה 'להתרשם באורח אישי ופרטי מדרכי הקשר בים שנפתחו לישראל מאילת לארצות ים סוף, מאז מבצע סיני'. ישעיהו נפגש באסמרה עם בכירים אתיופים, התרשם מסכנת הנאצריזם וסייר במפעלי אינקודה. מטרה נוספת הייתה ביקור הקהילה היהודית, שעם רובה הוא חלק מוצא משותף, כדי 'למסור לה ד"ש מישראל'.⁹⁰ ישעיהו קבע במאמרו: 'ברור [...] שרבים מן היהודים המקומיים, ואולי כולם, היו מעדיפים, בעיקר מטעמים יהודיים לקום ולעלות לישראל'. אלא שבדו"ח פנימי הוא המליץ דווקא שלא לזרז את עלייתם, שכן הם 'תופסים מקומות בארצות הנ"ל שאנו מעונינים לשמור עליהם, גם מבחינה כלכלית וגם מבחינה בטחונית'.⁹¹ במאמר הביע ישעיהו חשש מפני הצטיירותה של ישראל באפריקה כ'אירופית-קולוניאליסטית-לבנה', ובדו"ח הוא הצביע על הקהילות היהודיות כמתווכות אפשריות בין פעילותה של ישראל ובין החברה המקומית. ב'מדינה כאטיופיה, שיש לקשרים בין ישראל ובניה עתיד עשיר וחשוב', הוא סיכם, 'מן המועיל יהיה אם ימצא בה קומץ של יהודים היושבים ישיבת קבע, שאינם רשמיים ואינם שליחים שבאו מבחוץ, אלא אזרחים המעורים במקום, מכירים אותו ומוכרים בו'. דברים דומים הביע שליח ממשלה אחר שהקדים לנסוע סביב הים האדום ומצא שם קהילות 'קטנות במספרן אך מרובות השפעה ויכולת, אשר חבריהן תופשים עמדות ראשונות במעלה בסחר היבוא והיצוא במקומותיהם'. 'מבח[ן]נה לאומית, סנטימנטלית וגם תועלתית', קבע הדו"ח שחיבר ב־1950, 'קהלות אלו עלולות לשמש מכשיר רב תנופה ופעולה בקביעת יחסי ישראל עם ארצות אלו'. הוא הציע להקים חברה ישראלית ממשלתית שתרכז את הפעילות הכלכלית באתיופיה 'בשתוף היהודים המקומיים בעלי הותק, היכולת והנסיון'.⁹² ברוח דומה התבטא גם חבר הכנסת והמזרחן יצחק בן-צבי בעת ביקורו בעדן ב־1949. בשיחה עם ראש הקהילה סלים בנִין הוא הבטיח כי כאשר תיפתח נציגות ישראלית רשמית בעיר, ישראל 'ודאי תשתמש בידעותיהם של יהודי עדן לשתפם במשלחת קבועה זו' כדי 'להקים מסחר חשוב בין עדן ובין אילת'.⁹³ רעיונות אלה הדהדו דברים שנשא כביכול הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג לפני חברי הקהילה היהודית באסמרה בעת ביקורו את גולי אצ"ל ולח"י ב־1946: 'שאסמארה עתידה להיות מרכז יהודי גדול [...] כחוליה בין מדינת ישראל, העתידה לקום מצפון לים סוף לבין מבואות ים סוף בדרום'.⁹⁴

90 ישראל ישעיהו, 'ביקור באריטריאה ובחבש', גשר, (אלול תשנ"ח), עמ' 56-65.

91 'סכום מהדו"ח של מר ישראל ישעיהו', אצ"מ, S38/221. ההדגשה במקור.

92 יצחק צ'יזיק, 'דו"ח על נסיעה לסודן, קניה, עדן וחבש', 25.10.1950, א"מ, ג-196/21, עמ' 5.

93 [יצחק] בן-צבי, 'ארבעה ימים עם עולי תימן', דצמבר 1949, שם, פ-1916/43.

94 כך מתואר הנאום בדיעבד בדברי ג'פרי ויגודר, 'הקהילה היהודית באתיופיה', דבר, 2.2.1975.

אם כן, מנקודת המבט הישראלית, לקהילות היהודיות באסמרה, באדיס אבבה ובעדן נשמר תפקיד חשוב בחזון הים האדום. כנגד המגמה הכללית של קיבוץ גלויות, אף הוצע לשמור על אותן קהילות בגולה למען המטרה הלאומית. הקהילות מצדן נענו לקריאה לדגל, ויהודי אדיס אבבה ואסמרה, ובהם שלום שלמאי, הצהירו על מחויבותם לישראל.⁹⁵ אולם לצד הצהרות נאמנות כאלה, שבוודאי נבעו מהזדהות אמתית עם המדינה היהודית, בשיתוף הפעולה אתה היה טמון להם גם רווח. בשנים שחרתה ישראל על דגלה את המסחר בים האדום מצאו סוחרים הפזורה הזדמנות עסקית במסחר הלאומי.

עם תחילת הבעת העניין של ישראל בים האדום זרם שצף של הצעות לממשלה מכיוונים שונים. בין הפונים היו סוחרים פרטיים שהציעו את ניסיונם ואת קשריהם האישיים. כך למשל הסוחר המוסלמי אברהים חסון מעכו טען כי הוא בעל אזרחות אתיופית והוכיח, בהצעה מסחרית מפורטת, היכרות עמוקה עם השוק האתיופי; נסים מנצור מירושלים הציג את עצמו ב־1951 כמי שסוחר עם עדן ואתיופיה כבר שנים והציע 'לפעול ככוון לקדום יחסי מסחר בין ממשלתנו לבין ממשלת חבש'; ויחיאל חבשוש, סוחר תל-אביבי יליד צנעא, הציע להחיות את המסחר עם ג'בוטי הצרפתית, שלדבריו הייתה בעבר עיר נמל מרכזית בעסקי משפחתו.⁹⁶ גם יהודי עדן הבריטית קפצו על ההזדמנות. קשר בין ממשלת ישראל לסוחרים עדן נוצר עוד בימי מבצע מרבד הקסמים – שכן מדוע לא יועמסו מטוסי העולים, שטסים ריקים בכיוון ההפוך, במוצרי חברת עסיס?⁹⁷ – וקשר זה התחזק בשנות החמישים. משה מנצור אהרוני למשל, נצר לאחת ממשפחות הסוחרים החזקות בעדן, הודיע כי הוא 'נכון לייצג את העינינים הנוגעים למסחר עם ישראל' והביע תקווה 'שיהיה מקום לשירות למען ישראל'.⁹⁸ משומר בן-טוב מסה, ראש הקהילה היהודית ובן אחיינו של הגביר המנוח בנין מנחם מסה, קרא להקים בעיר הנמל הבריטית משרד ישראלי קבוע שיעסוק במסחר וביחסי ציבור, והציע כי על נושא יחסי הציבור יופקד הוא עצמו.⁹⁹

מסה לא הסתפק בתכניות מסחריות והעביר גם דיווחים מודיעיניים למשרד החוץ של ישראל על המתרחש בעדן ובסביבתה. בשירות המשרד הוא פעל למשל לרקום קשרים עם סוחרים סומלים, שגם הם סבלו מהלאומנות הגואה בעדן, ואף להביא אחדים מהם

- 95 ראו מכתבים מאת ארון אברהמסון, עוזר למנכ"ל קרן היסוד, מ־8.12.1969, אצ"מ, KH4/51.455.
- 96 אברהים חסון (Ibrahim B. Hassoun) לפלגי, מחלקת היבוא של משרד החקלאות, 15.3.1952, א"מ, גל-7255/11; נסים מנצור, ירושלים, לפלגי, מחלקת היבוא של משרד החקלאות, 6.6.1951, שם, גל-7255/11; יחיאל חבשוש אל הנספח הכלכלי, שגרירות צרפת בישראל, 4.7.1973, אס"ל, ארכיון חבשוש, 4* 1673, ARC, 7224-241668-185.
- 97 קוילצקי (Kwilecki), משרד המסחר והתעשייה, לשמואל מנצור (Mansoor), עדן, 2.9.1949, א"מ, ג-1872/32.
- 98 משה מנצור אהרוני, עדן, אל יחיאל חבשוש, תל אביב, 30.5.1955, אס"ל, ארכיון חבשוש, 4* ARC, 7224-241668-184, 1673. ראו גם: י' שמואל ישראל, עדן, ללשכת המסחר והתעשייה, ירושלים, 5.11.1959, א"מ, גל-6075/13.
- 99 בנטוב מסה, [עדן], למשרד החוץ, המחלקה למזרח התיכון, 20.6.1965, אס"ל, ארכיון חבשוש, 4* 1673, ARC, 7224-241668-171.

להשתלמויות חשאיות בישראל.¹⁰⁰ קשר נוצר גם בין משרד החוץ של ישראל ובין מוריס בנין, קרוב משפחתו של מסה. התברר כי לבנין, שאמנם נולד בירושלים אך חי שנים רבות באלכסנדרייה, היו קשרים ענפים בעילית המצרית, למשל עם המיליונר אחמד עבוד. עילית זו, שסבלה קשות מהמדיניות הנאצריסטית, חלקה עם ישראל אינטרס להחלפת השלטון במצרים, ובנין, בנסיעותיו המרובות באירופה, קישר בינה ובין משרד החוץ של ישראל.¹⁰¹ כך נרתמו קשרי המסחר הפזורתיים של המשפחה העדנית לטובת המאמצים המסחריים, הדיפלומטיים והמודיעיניים של מדינת ישראל.

קשרים אלה נוצלו גם למען היחסים האסטרטגיים בין ישראל לאתיופיה. במכתב לשר החוץ משה שרת הדגיש בן־טוב מסה את ההיסטוריה הארוכה של משפחתו באתיופיה – אחי סביו הוא שהקים את הבנין ספך באדיס אבבה – ואת קרבתה להיילה סלאסי, שלטענתו הוא נכח בהכתרתו.¹⁰² מסה לא הסתפק במכתבים ונסע בעצמו לאדיס אבבה ולירושלים בניסיון לרקום תכנית מסחרית מקיפה בין שתי המדינות.¹⁰³ גם אם לא ברור מה עלה בגורלה של התכנית, אפשר לזהות מעורבות של יהודים תימנים אחרים במיזם הישראלי־אתיופי. החברה הישראלית לייצוא ונאמנות למשל, חברה ממשלתית שהוקמה ב־1957 כדי 'לכבוש שווקים חדשים שבהם טרם בוצע יצוא מישראל', השתכנה בבנין ספך, מרכז הקהילה היהודית־תימנית באדיס אבבה.¹⁰⁴ גם חברת הבת שלה, אמירן, שהוקמה ב־1960, התיישבה באותו מתחם מסחרי ותיק.¹⁰⁵ אמנם החברה אוישה בצוות ישראלי, אך היא שיתפה פעולה עם סוחרים מקומיים.¹⁰⁶ כך, כאשר הטילו סוחרים ערבים באדיס אבבה חרם על אמירן היא יכלה לפעול 'באמצעות סוחרים וסוכנים שאינם עוינים את ישראל'.¹⁰⁷ לצד המשרד בבירת הקיסרות, הקימה אמירן סניף גם באסמרה, ושם היה נציגה שלום יאהו (אליהו), יהודי מקומי ממוצא תימני. משרדיה באסמרה נמצאו בבניין שוע בנין, שנשא את שמו של אחד הסוחרים העדנים המכובדים בקהילת אסמרה.¹⁰⁸

שוע בנין עמד בראשה של חברת אפקו (EFCO. Eritrean Food Supply Company), אשר ייצרה שימורי בשר – וגם בשר כשר, אשר נשחט בידי שוחטים מקומיים, ובראשם

100 בן משה ליחיאל [חבשוש], 10.2.1965, א"מ, חצ-3780/1.

101 שם, חצ-3767/28.

102 בן־טוב [מסה], לונדון, ליחיאל חבשוש, ברוקלין, 5.12.1972, אס"ל, ארכיון חבשוש, *4. ARC. 7224-241668-171, 1673.

103 מ[שומר] בנטוב מסה (Bentob Messa), עדן, לירוש העצר האתיופי, 9.4.1951; בנטוב מסה למשה שרת, 19.4.1951 – שניהם בא"מ, חצ-2414/13.

104 הצעה להחלטת הממשלה [מארס 1961], שם, גל-6216/2, עמ' 2.

105 'יסוד חברת אמירן בע"מ', שם, ג-6350/20. כתובת הסניף באדיס אבבה על נייר המכתבים.

106 א[ריה] לוי, שגריר ישראל באדיס אבבה, אל ניצן הדס, [המחלקה] הכלכלית [במשרד החוץ], 10.6.1963, שם, גל-6216/2.

107 יאיר קוטלר, 'נכשל חרם מצרי נגד סחורות ישראל', הארץ, 1.11.1960.

108 כתובת משרדי אמירן ב־Shoa Banin Building מצוינת על מעטפת החברה הממוענת ליחיאל חבשוש. על בנין ראו: מור, עדן: אנשיה ואורחות חייהם, עמ' 79.

רב קהילת אסמרה רצון טובי. טובי, שסיפק בזמנו בשר כשר גם לגולים במחנה המעצר, קיבל את הסמכתו מהרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג בעת ביקורו את אסירי אצ"ל ולח"י באסמרה ב-1946.¹⁰⁹ עם חותמת זו מידי מי שהיה עתיד להיות הרב האשכנזי הראשי של מדינת ישראל, יכלה חברת אפקו להתחיל לשווק בשר כשר בישראל. למעשה, נראה כי חברת ניופרתא התל-אביבית, בהנהלתו של גולה אצ"ל לשעבר יעקב יונדוף, לא הייתה אלא הנציגה הישראלית של החברה היהודית-אריתראית.¹¹⁰ אלא שעוד בראשית שנות החמישים עלו ספקות בנוגע לכשרות הבשר האריתראי; שוע בנין, היצרן מאסמרה, הגיע בעצמו להשתדל בירושלים, וגם נשיא הקהילה שוע מנחם יוסף פנה בתחינה אל הרב הראשי, אולם לא עלה בידם לפייס את הרבנות, וזו פרסמה חרם על מוצרי החברה בישראל עד שנפסק יבואם ב-1955.¹¹¹ כך נותר יבוא הבשר הכשר מאפריקה בידיה הבלעדיות של אינקודה.

שלא כמו אפקו, שצמחה מתוך הקהילה היהודית המקומית, הביאה אינקודה לאסמרה צוות של שוחטים ועובדים מישראל. אלה התפללו בנפרד מהיהודים המקומיים, ונטען שאף נהגו כלפיהם בהתנשאות.¹¹² אולם נראה כי בכל זאת נשמר לסוחר הפזורה תפקיד חשוב בחברה. עוד ביוני 1951, התקופה המכרעת בהקמת אינקודה, נפגשו באדיס אבבה הזים יעקב מרידור וראש הקהילה היהודית שלום שלמאי. על פי התזמון אפשר רק לשער כי שלמאי, הסוחר העדני-אתיופי הוותיק, השתתף בצורה מסוימת בהקמת החברה. גם אם תפקידו הרשמי של שלמאי אינו ברור כל צורכו, אין ספק כי הוא אחסן והפיץ סחורות ישראליות שהביאה אינקודה לאתיופיה.¹¹³

כך נעשו אסיר אצ"ל הנמלט לשעבר והסוחר העדני שהחביא אותו בשנות הארבעים לשותפים עסקיים בשנות החמישים. שלמאי, שבצעירותו היה מפליג בחופשיות ברחבי הים האדום,¹¹⁴ ניהל עתה את עסקיו במסגרת הברית האסטרטגית הישראלית-אתיופית, כמו רבים מיהודי הפזורה שהיו שותפים במסחר הלאומי החדש. עוד ב-1950 ביקר שליח ישראלי במחסניו של שלמאי, שתואר במילים 'סוחר גדול ובעל השפעה בחבש', וחזר עם רשימת סחורות ומחירים שסיפק שלמאי. ב-1956 נפתחה שגרירות ישראל המיוחדת באדיס אבבה, ושלמאי השכיר לה את מקום משכנה; את הרהיטים נידבה קהילת אסמרה.¹¹⁵ בשנים שאחרי כן המשיך שלמאי בעבודה קרובה עם השגרירות, עם אינקודה ועם חברות ישראליות אחרות, כמו רבים

109 עותק מ-10.11.1950, א"מ, פ-4245/13.

110 בישראל הופץ הבשר בשם המותגים 'מיפרו'ס מנורה' ו'דקסה', שם, גל-444/15.

111 מזכיר פרטי [לרב הראשי] לרב צווייג, ו' באייר תשי"ב, שם, פ-4251/17; ראו גם: 'הודעת הרבנות הראשית בעניני כשרות', *שערים*, 1.9.1952. על המשך עסקיה של החברה ראו: שם, חצ-3740/34.

112 ראו למשל: יהודה סיון, אסמרה, לצבי עשהאל, ירושלים, 29.9.1957, אצ"מ, S93/8; 'סכום מהדו"ח של מר ישראל ישעיהו', שם, S38/221.

113 ראו את רשימת סחורות מ-30.9.1954, א"מ, ג-4495/6.

114 Kaufman-Shelemay, *A Song of Longing*, pp. 59-60

115 יצחק צ'יזיק, 'דו"ח על נסיעה לסודן, קניה, עדן וחבש', 25.10.1950, א"מ, ג-196/21, עמ' 4 ונספח 8; [מחלקת] כספים [של משרד החוץ] לגלעדי, אדיס אבבה, 25.5.1956, שם, חצ-2285/7; [שגרירות]

ישראל אדיס אביבה למשרד [החוץ] ירושלים, 6.7.1956, שם, חצ-2285/10.

משכנו היהודים.¹¹⁶ לאחר מותו ב־1972 הוא הוספד כשגריר נאמן אך לא רשמי של המולדת אשר הוא לא התיישב בה מעולם, כמי ש'פעילותו הכלכלית היתה פעילות ישראלית'.¹¹⁷

אנייה באה ואנייה הולכת

במילים אלה ספד לשלום שלמאי מכרו הוותיק יחיאל (יחיא) חבשוש. דור שלישי למשפחת סוחרים מצנעא, חבשוש ניהל חנות קטנה בשוק לוינסקי בתל אביב, ובשנות השלושים והארבעים של המאה ה־20 היא עוד פעלה כסניף של עסקי המשפחה בתימן. בתחילת שנות השבעים, זמן רב לאחר שחוסלו סניפי 'האחים חבשוש' בצנעא ובעדן, בחנות התל־אביבית עוד היה אפשר להשיג נְזִיף (דגיגים מיובשים), קִישָׁר (קליפות קפה לחליטה), סמנה (חמאה מזוקקת) וסחורות אחרות טיפוסיות לארצות הים האדום. רבים ממוצרים אלה הגיעו מן הסוחרים היהודים־תימנים שעוד חיו באסמרה, באדיס אבבה, בעדן ואף בבומביי; אחרים מקורם היה בסוחרים המוסלמים במקומות אלה. דרך מקרה הבוחן של חבשוש, שקשריו ועסקיו הענפים תועדו בדקדקנות, אפשר לסכם עתה את מסקנות המאמר.

חבשוש הרבה לנסוע מתל אביב לעסקים בארצות הים האדום בשנות החמישים והשישים, ובדרך פגש את בני ארצו לשעבר וחווה 'חוויה עמוקה עם אנשים אלה בני המולדת הישנה'.¹¹⁸ באדיס אבבה הוא נהג לסחור עם שלום שלמאי ולהתארח אצל ידידו ושותפו יוסף סעיד משה, הסוחר שתאם בזמנו את הברחתם של האסירים הנמלטים. באסמרה נמנה עם החבורה ('ג'מאעה') שלו גם שלום יאהו, נציג חברת אמירן. חבשוש ביקר גם בג'יבוטי, שאמנם כבר לא חיו בה יהודים, אך עוד נמצאו לו שותפים למסחר, והוא אף ייבא גמלים מסומליה. עד 1967 הוא נהג לבקר גם את סוחריו עדן, היהודים והמוסלמים, ובייחוד את חברו בן־טוב מסה. כאשר דרש בשלום ידידיו בעיר נענה: 'אין שום חדש אניה באה ואנייה הולכת והעבודה היא רבה'.¹¹⁹

תשובה זו משקפת את רוח השגרה שנשמרה בין הסוחרים היהודים־תימנים בעדן, באריתראה, באתיופיה ובישראל בשנים שלאחר הקמת המדינה. ואכן, מן הארכיון האישי־עסקי של חבשוש מצטיירת תמונה חדה של המשכיות המסחר הפזורתי, ששורשיו בעידן האימפריאלי, עמוק אל תוך העידן הפוסט־קולוניאלי. המשכיות זו מתועדת גם בארכיונים המוסדיים, גם אם בין השורות בלבד; מתברר כי בשמות ניטרליים כמו אינקודה או ניופרתא

116 לפי יעקב אדלשטיין, 'יהודים באתיופיה', בתוך: אהרון הלוי פיצ'ניק (עורך), *שנה בשנה*, היכל שלמה, ירושלים תשל"ד, עמ' 350.

117 [יחיאל חבשוש], 'קווים לדמותו של ר' שלום ב"ר שלמה זצ"ל', ללא תאריך, אס"ל, ארכיון חבשוש, 1673, ARC. 4* 7224-241668-166.

118 יחיאל חבשוש למשפחה, 10.2.1969, שם, 1673, ARC. 4* 7224-241668-164.

119 חנה ושלום בדיחי, [עדן], אל יחיאל חבשוש [תל אביב], 9.8.1955, שם, 1673, ARC. 4* 7224-241668-184.

המשיכה להתקיים רשת מסחר יהודית-תימנית בין עדן לאדיס אבבה, לאסמרה ולתל אביב גם לאחר הקמת מדינת ישראל ועליית ההמונים. מחקרים אחדים זיהו באירועים אלה את סוף הרשת הטרנס-לאומית,¹²⁰ ואולם המקרה של הפזורה התימנית מדגים את הישרדותן של רשתות כאלה גם לאחר השבר של 1948. למרות הציפייה הציונית לכינוס מוחלט של יהודי ארצות ערב והאסלאם למדינה היהודית, אלה למעשה טוו ממנה רשתות גלובליות שמבוססות על מוצא, על תרבות או על זהויות חדשות.¹²¹ במקרה של הרשת היהודית-תימנית, הטרנס-לאומיות והטרנס-מקומיות העיקשות שלה סותרות את הדימוי הרווח של יהדות תימן בתור קהילה מסוגרת וסטטית.¹²² המשכיות זו נחשפת בייחוד כאשר המבט מוסט מן הדמויות המרכזיות השכיחות במחקר, כמו האידאולוגים והמדינאים, אל הסוחרים. ההתמקדות בעולמם של סוחר הפזורה מציעה כמובן זה היסטוריה גמישה מעט מזו המוכרת, המדגישה את ההסתגלות על פני השבר המוחלט. סמלי הוא שדווקא חבשוש הקשיש, סופר ומנהיג קהילתי ובראש ובראשונה סוחר בעל קשרים ענפים, קיבל רשות נדירה לבקר בתימן בשנת 1989, 62 שנה לאחר שעזב את מולדתו.¹²³

לצד המשכיות המסחה חלו בו גם שינויים מהותיים. עם עליית ההמונים ופרוץ מלחמת האזרחים בתימן נשמטה הקרקע המסחרית של המולדת הישנה, והקשרים עם סומליה, מצרים וארצות אחרות נקטעו. תימן, שהייתה מוקד הפעילות המסחרית של משפחת חבשוש עד סוף שנות הארבעים, נעשתה מאז נגישה רק בעקיפין; חבשוש יכול להמשיך לפגוש את שותפו המוסלמי הוותיק מעיר הנמל התימנית אל-חַדִיִדָה רק באסמרה הניטרלית.¹²⁴ המסגרת המסחרית האימפריאלית, שליתרונותיה היה תפקיד חשוב בעסקי משפחת חבשוש בין מושבת הכתר עדן לפלשתנינה המנדטורית,¹²⁵ הוחלפה אז במציאות

120 למשל: Sasha R. Goldstein-Sabbah, *Baghdadi Jewish Networks in the Age of Nationalism*, Brill, Leiden & Boston 2021, p. 215

121 על מתיחת תיקוף ההיסטוריה של יהודי המזרח לפני ה'שבר' ואחריו ראו: אביעד מורנו ונח גרבר, 'חקר יהודי ארצות האסלאם בישראל: התפתחות ופיצולים', בתוך: מורנו ואחרים (עורכים), *ההיסטוריה הארוכה של המזרחים*, עמ' 7-42. לדוגמה לרשת כזו ראו: Aviad Moreno, 'The Ingathering of the Jewish (Moroccan) Diaspora: Zionism and Global Hometown Awareness among Spanish-Moroccan Jews in Israel', *European Judaism*, 52, 2 (2019), pp. 143-155

122 על הדימויים של יהודי תימן ראו: נח גרבר, *אנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן*, מכון בן-צבי, ירושלים תשע"ג. על המונח 'טרנס-מקומיות' ראו: Ulrike Freitag and Achim von Oppe, "'Translocality': An Approach to Connection and Transfer in Area Studies", in: Idem (eds.), *Translocality. The Study of Globalising Processes from a Southern Perspective*, Brill, Leiden and Boston 2010, pp. 1-21

123 יחיאל חבשוש, *שאריית הפלטה בתימן: יהודי תימן שבתימן והמשטר החדש*, הוצאת המחבר, בני ברק תש"ן. על השימוש בקשריו המסחריים למען יהודי תימן ראו: הנ"ל, *במצור ובמצוק: יהודים בתימן המצפים למשחרר וגואל*, הוצאת המחבר, ירושלים 1995, עמ' 7-10.

124 ראו למשל: יחיאל חבשוש, אסמרה, ליוסף [קדמי], ציריך, 24.11.1962, אס"ל, ארכיון חבשוש, 7224-241668-171, ARC. 4* 1673

125 יחיאל חבשוש, *משפחת חבשוש*, א, הוצאת המחבר, תל אביב תשמ"ז, עמ' 188.

חדשה של תנועה מוגבלת וקשרים קטועים.

אולם דווקא בתנאים מגבילים אלה, המציאות הגאו-פוליטית שנוצרה באזור הים האדום יצרה הזדמנויות חדשות עבור הסוחרים הוותיקים. המיזם הישראלי האסטרטגי בים האדום בשנות החמישים והשישים סיפק מקור הכנסה חלופי למסחר הטרנס-לאומי שנגדע. 'הימים ימי פעילות ענפה מצד ממשלת ישראל בארץ המקסימה אתיפיה', נזכר יחיאל חבשוש, אשר לא טמן ידו בצלחת המסחר החדש.¹²⁶ בחסות דוקטרינת הפריפריה הישראלית, אדמת אתיפיה הידידותית הייתה תחליף לתימן החסומה, שטח ניטרלי שסוחרים יהודים-תימנים יכלו להמשיך בו את עסקיהם הוותיקים. תנאים אלה אפשרו ב-1962 את מבצע העלייה האחרון מתימן דרך אסמרה, אשר שיתפו בו פעולה אנשי הסוכנות היהודית, שלטונות אתיפיה וחברי הקהילה היהודית המקומית.¹²⁷ כך קרה שלהבדיל מקהילות אחרות בתפוצות – אשר אמנם ראו במדינת ישראל עמוד תווך של זהותן, אך בוודאי לא חבו לה את קיומן¹²⁸ – הפזורה היהודית-תימנית בים האדום נסמכה במידה רבה על פעילותה של ישראל. המציאות החדשה הכתיבה קווי מתאר ומרכזי כובד חדשים לפזורה, שנעה אז בציר ישראל-אתיפיה; במובן זה מוטב אולי לדבר על רה-דיאספוריזציה (re-diasporization), על ארגון מחדש של הפזורה בתצורה פוסט-קולוניאלית, יותר מאשר על המשכיות.¹²⁹

המסחר הלאומי אפשר את המשכו של המסחר הפזורתי, וכך גם למסחר הפזורתי היה תפקיד מכריע במסחר הלאומי. חבשוש ושותפיו בפזורה, על קשריהם האישיים וניסיונם העשיר, שימשו מתווכים יקרי ערך למסחר הישראלי. כאשר התלונן יועץ דיג ממשלתי על אנשי עסקים מוסלמים שסירבו לסחור עם ישראל, למשל, השיב לו חבשוש בהומור כי אלה כבר 'התייהדו' לאחר עבודה משותפת אתו.¹³⁰ מנגד, כדי ליהנות מן ההזדמנויות הגלומות במסחר החדש הזה נדרשו הסוחרים הוותיקים לציית למסגרת חדשה. חבשוש, שסחר עם אפריקה שנים רבות לפני הקמת מדינת ישראל, ננזף עתה על שפעל ללא הדרכת הנספח המסחרי הישראלי באתיפיה.¹³¹

משום כך, ובסתירה לציווי קיבוץ הגלויות, מצאה ישראל עניין בשימורה של הפזורה היהודית-תימנית. סתירה זו אינה יוצאת דופן, ואת העיקרון הציוני הנוקשה של שלילת הגולה ריככו תמיד שיקולים מעשיים. בעיקר בנוגע למערב, מדינת ישראל לא רק הסכינה

126 הנ"ל, במצור ובמצוק, עמ' 6.

127 Anzi, 'Yemen, Ethiopia, Eritrea and Israel', p. 131

128 אליעזר בן-רפאל, 'חסי תפוצה ומולדת: רצועות ההנעה', בתוך: עופר שיף (עורך), מולדות בגולה: תפיסות של שייכות וזרות בתפוצה היהודית (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 131.

129 שם, עמ' 129-130. לדיון ברה-דיאספוריזציה בהקשר אחר ראו: Dario Miccoli, 'Sephardic Jewish Heritage Across the Mediterranean. Migration, Memory, and New Diasporas', in: Simona Pinton and Lauso Zagato (eds.), *Cultural Heritage: Scenarios 2015-2017*, Edizioni Ca' Foscari, Venice 2017, pp. 485-505.

130 יחיאל חבשוש, תל אביב, לא' לאור, מסאוה, 21.10.1971, אס"ל, ארכיון חבשוש, ARC. 4* 1673, 7224-241668-171.

131 א"מ, גל-7286/5.

עם קיומן של יהדות התפוצות אלא שהיא אף שאפה לשמר אותה מסיבות אגואיסטיות.¹³² מאמר זה הדגים כי לא רק לקהילות היהודיות החזקות במערב אלא גם לאלה הצנועות במספרן סביב הים האדום יחסה חשיבות מעשית כזו. אמנם לא היה ליהודי תימן באפריקה כוח פוליטי רב – אוזנו של הנגוס הייתה כרויה ליהודים אתיופים אחרים דווקא – אולם בישראל ראו חשיבות מדינית בפעילותם המסחרית. לצד הנטיעות של קהילות אלה במקומותיהן, נוצלה בייחוד הטרנס־לאומיות שלהן, כלומר הניעות והקשרים חוצי הגבולות שלהן, לטובת המיזם הלאומי.

סימביוזה זו בין הלאומי לפזורתי הביאה בשנות החמישים והשישים ל'רגע ים־סופי': לפריחת המסחר של ישראל בים האדום מצד אחד, ולהשרדות קהילות הפזורה היהודית־תימנית באסמרה, באדיס אבבה ובעדן מצד אחר. אולם תקופה זו הייתה קצרת ימים. אמנם ב־1967 כבשה ישראל את חצי האי סיני וביססה את מעמדה בתור מעצמה ים־סופית אשר חולשת על מפרץ אילת, המצרים ותעלת סואץ. אלא שהמרחב שנפרס לפניו רק נעשה עוין. ב־1967 נסוגו הבריטים מעדן וסתמו את הגולל על יותר ממאה שנות שלטון קולוניאלי, וב־1973, לאחר פרוץ מלחמת יום הכיפורים, ניתקה אתיופיה את קשריה עם ישראל בלחץ הערבים; פעילות חברות ממשלתיות הופסקה, טיסות אל על בוטלו והישראלים נעלמו מאדיס אבבה. בעלות הברית של המערב בכלל ושל ישראל בפרט נסוגו מהים האדום, ורק ג'בוטי הקטנה נותרה בשלטון צרפתי עד 1977 והמשיכה לשמש מוצב צבאי מערבי גם לאחר מכן. יעקב מרידור, בעל חזון הים האדום, פנה לימים אחרים. רק בתקופה זו היה הים האדום במידת־מה ל'ים עצוב', למרחב שהוא 'חיץ וגבול יותר מאשר גשר',¹³³ לאחר שנים רבות של תנועה קדחתנית ושגשוג.

לשינויים אלה היו השלכות הרות גורל עבור שרידי הפזורה היהודית. לעדן, 'שהיה לה אופי בנלאומי בעבר', כתב יחיאל חבשוש לאחר ביקור ב־1964, 'יש כיום צביון ערבי מובהק'.¹³⁴ בן־טוב מסה, שאף נפצע בראשו מאבן באלימות הגואה, עזב את עדן ב־1967, עם הבריטים ועם אחרוני היהודים. מבקר באסמרה, שהקונסוליה הישראלית בה נסגרה, דיווח: 'עתה נותרו היהודים בלי דואג [...] והם חשים את עצמם מנותקים ממדינת ישראל ומכלל ישראל'.¹³⁵ ב־1974 קרסה סופית גם הקיסרות האתיופית ופינתה את מקומה לממשל צבאי קומוניסטי. הלאמת הרכוש ההדרגתית הייתה הקש האחרון עבור הסוחרים שמלכתחילה הגיעו לאתיופיה ולאריטראה בחיפוש רווח ורווחה, יהודים ולא יהודים כאחד.¹³⁶ מתוך

132 חיים גנון, 'גלות ותפוצה: שתי ציונויות', בתוך: עופר שיף (עורך), 'גלויות ישראליות: מולדות וגלות בשיח הישראלי (עיונים בתקומת ישראל, סדרת נושא, 2015), עמ' 212-213.

133 חגי ארליך, 'ים סוף: הים העצוב, רסלינג, תל אביב 2021, עמ' 20. ראו גם הביקורת שלי על הספר: שאול מרמרי, 'ים של דמעות: ספר עברי ראשון על הים הנשכח של ישראל', הפורום לחשיבה אזורית, 6.7.2021, <https://www.regthink.org/articles/sea-of-tears>, (אוחזר ב־18.4.2022).

134 יחיאל חבשוש, 'קטע מתוך סקירה של נסיעתי לאפריקה המזרחית ולעדן', א"מ, חצ-3780/1.

135 ויגודר, 'הקהילה היהודית באתיופיה'.

136 התכתבות עם אתי פרל (מדמון), 'ילידת אסמרה', 14.5.2018; 157, p. 'Red Sea Translocals', Miran.

מסחר לאומי וטרנס־לאומי: ישראל והפזורה היהודית־תימנית בים האדום

משפחת הנשיא בפּוֹיִן סְפָר נותר רק שלמה (סלמונה), בנו של שלום שלמאי.¹³⁷ מאז, יהודים אחדים בלבד ממשיכים לחלק את חייהם בין ישראל או אירופה לאתיופיה ולאריטראה, ובית הכנסת היפה באסמרה נפתח בעיקר כדי לארח את אנשי שגרירות ישראל בחגים.¹³⁸ סיפורה הקצר של הפזורה היהודית־תימנית הגיע במידה רבה לסופו, וכך גם החלום הישראלי על אודות הים האדום.

Kaufman-Shelemay, *A Song of Longing*, p. 169 137

138 עמירם ברקת, 'היהודי האחרון באריטריאה שומר על בית הכנסת', *הארץ*, 2.5.2011.